

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI*
ÇALIŞMALAR DERGİSİ

BİLİM
VE
SANAT
VAKFI

ISSN 1309-6834

DÎVÂN: DİSİPLİNLERARASI ÇALIŞMALAR DERGİSİ

Cilt 27 Sayı 53 2022/2

Sahibi: Bilim ve Sanat Vakfı
Yazı İşleri Müdürü: Mustafa Özel

1996 yılında yayın hayatına başlayan *DÎVÂN*, 2007 yılına kadar *DÎVÂN: İlmî Araştırmalar* ve bu tarihten sonra *DÎVÂN: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* ismiyle yayınlanmıştır. Uluslararası hakemli bir dergi olan *DÎVÂN*, yılda iki defa yayınlanmaktadır. *DÎVÂN* sosyal ve beşerî bilimler alanlarında mukayeseli ve disiplinlerarası bir yaklaşımı benimseyen özgün araştırma ve yorumları içeren makaleler, araştırma notları ve kitap değerlendirmelerini Türkçe veya İngilizce olarak yer vermektedir.

Yazıların yayımına hakem raporları doğrultusunda Yayın Kurulu karar verir. Yayınlanmayan yazılar iade edilmez. Bu dergide yayınlanan yazıların bütün telif hakları Bilim ve Sanat Vakfı'na aittir. Akademik alıntılar haricinde, izinsiz derginin her hangi bir bölümü kopyalanamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya başka bir şekilde kamusal kullanıma konulamaz. Yazıların bilim, dil ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

DÎVÂN: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi ULAKBİM, Worldwide Political Science Abstracts, International Political Science Abstracts (IPSA), Index Islamicus, Turkologischer Anzeiger, Ebsco Publishing, MLA International Bibliography ve Asos Index tarafından taranmaktadır.

DÎVÂN: JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES

Owner: The Foundation for Sciences and Arts

Legal Representative: Mustafa Özel

DÎVÂN is a bi-annual, international peer-reviewed academic journal devoted to comparative, interdisciplinary and multidisciplinary research in the social sciences and humanities. Founded in 1996, it appeared under the name *DÎVÂN: Scientific Studies* until 2007. Since then, it has been published as *DÎVÂN: Journal of Interdisciplinary Studies*. The journal publishes articles that contain original research and innovative perspectives, a selection of current book reviews and research notes in Turkish and English.

All submissions are initially assessed by the Editorial Board. Those deemed suitable then pass to, a panel of referees. Then, the Editorial Board makes the ultimate decision on publication. Manuscripts that fail to be selected for publication will not be returned. The copyright holder of the items published in the journal is the Foundation for Sciences and Arts. With the exception of academic quotations, no parts may be reproduced, redistributed, sold or transmitted in any form and by any means for public usage without a prior permission. Contributors are responsible for ensuring that their submissions adhere to the academic, legal, and linguistic standards of their disciplines.

The articles published in *DÎVÂN: Journal of Interdisciplinary Studies* are indexed by ULAKBİM, Worldwide Political Science Abstracts, International Political Science Abstracts (IPSA), Index Islamicus, Turkologischer Anzeiger, EBSCO Publishing, MLA International Bibliography and ASOS Index.

**DÎVÂN: DİSİPLİNLERARASI ÇALIŞMALAR DERGİSİ / DÎVÂN:
JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES**

Sahibi / Owner

Bilim ve Sanat Vakfı / The Foundation for Sciences and Arts

Yazı İşleri Müdürü / Legal Representative: Mustafa Özel

Editör / Editor-in-Chief

Abdurrahman Atçıl, Sabancı Üniversitesi (İstanbul)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Ahmet Okumus, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi (İstanbul)

Faruk Deniz, Bilim ve Sanat Vakfı (İstanbul)

Halil İbrahim Düzenli, Samsun Üniversitesi (Samsun)

M. Cüneyt Kaya, İstanbul Üniversitesi (İstanbul)

Mustafa Demiray, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İstanbul)

Macit Karagözoğlu, Marmara Üniversitesi (İstanbul)

Nurullah Ardıç, Marmara Üniversitesi (İstanbul)

Ayşe Başaran, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul)

Hümeyra Özturan, Marmara Üniversitesi (İstanbul)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdullah Yavaş, University of Wisconsin (Madison, A.B.D.)

Alparslan Açıkgenç, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

Dimitri Gutas, Yale University (New Haven, A.B.D.)

Fazıl Önder Sönmez, Boğaziçi Üniversitesi (İstanbul)

Fred Dallmayr, University of Notre Dame (South Bend, A.B.D.)

Engin Deniz Akarlı, Brown University (Providence)

Evangelia Balta, National Hellenic Research Foundation (Atina)

Hızır Murat Köse, İstanbul Medeniyet Üniversitesi (İstanbul)

İ. Kafi Dönmez, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi (İstanbul)

İhsan Fazlıoğlu, İstanbul Medeniyet Üniversitesi (İstanbul)

Jamil Ragep, McGill University (Montreal, Canada)

Lejla Demiri, Eberhard Karls Universität Tübingen (Almanya)

M. Akif Aydın, İstanbul Medipol Üniversitesi (İstanbul)

Murteza Bedir, İstanbul Üniversitesi (İstanbul)

Richard Falk, Princeton University (Princeton, A. B. D)

Kitap Değerlendirme Editörleri / Book Review Editors

M. Enes Topgül, Marmara Üniversitesi (İstanbul)

Yabancı Dil Editörü / English Language Editor

Hugh Jefferson Turner

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Uğur Topal

Grafik Tasarım / Graphic Design: Salih Pulcu

Tasarım Uygulama / Design Implementation: Sibel Yalçın

Kapak Uygulama / Cover Implementation: Zeyd Karaaslan

Adres: **Bilim ve Sanat Vakfı, Vefa Cad. No: 35 34470 Vefa, İstanbul, Türkiye**

Tel: **+90 212 528 22 22 (pbx)** Faks: **+90 212. 513 32 20**

emall: **info@divandergisi.com**

Basım: **Şenyıldız Matbaacılık** (Sertifika no. 45097)

Gümüşsuyu Cad. Işık San. Sit. No: 19/C 102 Topkapı-İstanbul

Tel: **+90 212 483 4791**

Basım Tarihi / Print Date: **Aralık 2022/ December 2022**

Dîvân *DISİPLİNLERARASI*
ÇALIŞMALAR DERGİSİ

Cilt 27 Sayı 53 2022/2

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

- Aristoteles'in Mimesis Teorisini Doğa, Gaye ve İşlev Kavramları Üzerinden Okuma Denemesi
Enise Betül Danış 1
- “*Gazete Ta’bîr Olunur Havâdîs Kâğıtları...*”: Osmanlı Siyasetinde Siyasi Bilgi ve İstihbarat
Kaynağı Olarak Yabancı Gazeteler (1720-1789)
Fatma Zehra Beyaz 33

Dîvân JOURNAL of
INTERDISCIPLINARY STUDIES

Volume 27 Issue 53 2022/2

C O N T E N T S

ARTICLES

A Reading of Aristotle's Theory of Mimesis in Terms of the Concepts of Nature, Purpose and Function Enise Betül Daniş	1
" <i>New Sheets Called Gazette</i> ": Ottoman Politics and the Role of Foreign Newspapers as a Means of Information and Intelligence Gathering (1720-1789) Fatma Zehra Beyaz	33

ARİSTOTELES'İN MİMESİS TEORİSİNİ DOĞA, GAYE VE İŞLEV KAVRAMLARI ÜZERİNDEN OKUMA DENEMESİ*

Enise Betül Danış

Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

e.b.danis@gmail.com

0000-0002-0413-0289

ÖZ

Aristoteles, müstakil olarak sanata dair yazdığı tek eseri olan *Poetika*'da sanatın bütünüyle *mimesis* olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle mimesis kavramı Aristoteles'in sanat felsefesinin temel kavramıdır. Mimesis, kelime anlamının çağrıştırdığının aksine taklit ya da tasvirde ibaret değildir. Aristotelesçi sistemde mimesis, yaratmayla alakalı bir kavramdır ve doğanın yarım bıraktığını tamamlama anlamını taşır. Bu makalenin temel iddiası, mimesisin teleolojik bir yapıda olduğu, yani Aristotelesçi sistemde sanata atfedilen bir gayenin olduğudur. Bu çalışma, mimesisin teleolojik yapısını şu üç kavram üzerinden okumayı teklif etmektedir: Doğa, gaye ve işlev. Sanat eseri, maddesinin sanatçının elinde ve zihnindeki formla buluşması ile doğasına kavuşur. Doğasına kavuşarak varlık kazanan sanat eseri bir gayeye yönelir ve böylece işlev kazanır. Sanat eserinin doğasına içkin bulunan gayesi, sanatın ahlaki yönlendirmesi ve iyileştirme-

1

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Makale

Cilt 27 sayı 53 (2022/2): 1-32
Gön. Tar.: 23.02.2022
Yay. Tar.: 02.12.2022
doi: divan.1077763

* Bu makale "Aristoteles'in Mimesis Teorisinin Teleolojik Yapısı" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

si, yani muhatabının erdemli bir birey olmasına katkı sunmasıdır. Sanat eserinin varlık kazanmasıyla birlikte edindiği işlev ise bilgi iletmesi ve haz yaşatmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, sanat, taklit, tasvir, mimesis, teleoloji, gaye, işlev, doğa.

A READING OF ARISTOTLE'S THEORY OF MIMESIS IN TERMS OF THE CONCEPTS OF NATURE, PURPOSE AND FUNCTION

ABSTRACT

Aristotle stated that art is entirely mimesis in his only work related to the art, *Poetics*. Therefore, mimesis is the basic concept of Aristotle's philosophy of art. Mimesis is not merely an imitation or depiction on the contrary to the association of its dictionary meaning. In the Aristotelian system, mimesis is a concept of creation and is to complete what nature has left. The main claim of this dissertation is that the mimesis has a teleological structure. Namely, there is a purpose attributed to the art in the Aristotelian system. This work offers that the teleological structure of the Mimesis can be understood over three concepts: Nature, purpose and function. A work of art reaches its nature in the hands of the artist through meeting and matching the form in the mind of the artist. This work of art which has come to existence by reaching its nature heads for a purpose and then gains a function. The inherent purpose of the work of art is orienting the morality and refining it, namely contributing to the individual to become virtuous. The function acquired by coming into existence of art work is the transmission of information and pleasure.

Keywords: Aristotle, art, imitation, representation, mimesis, teleology, purpose, function, nature.

GİRİŞ

Bu makale Aristoteles'in mimesis teorisinin teleolojik yapısını doğa, gaye ve işlev kavramları üzerinden okumayı teklif etmektedir. Aristoteles sanatın bütünüyle mimesis olduğunu ifade ederek mimesis kavramı üzerinden okuyucuya sanat felsefesini sunmuştur. Aristotelesçi sistemin bütünü gibi sanat felsefesi de teleolojik yapıdadır. Bu çalışma, filozofun sanat felsefesinin teleolojik yapısını doğa, gaye ve işlev kavramlarının sacayaklarını oluşturduğu üçlü bir yapı olarak görmektedir. Söz konusu teleolojik yapının açık ve anlaşılır kılınması için öncelikle doğa kavramından hareketle sanat eserinin doğası açıklığa kavuşturulacak ve sanatın doğayı tamamladığını ifade ederken filozofun kastının ne olduğu anlaşılır kılınmaya çalışılacaktır. Sonrasında gaye kavramı üzerinden makalenin esas iddiası olan Aristotelesçi sistemde sanatın ahlaki bir yönü olduğu ve sanat eserinin kişinin erdemli bir kimse olmasına katkı sunması gerekliliği temellendirilecektir. Son olarak işlev başlığı altında ise Aristotelesçi sistemde eğitimin bir parçası olan sanatın bilgi iletme ve haz yaşatma işlevleri ele alınacaktır.

DOĞA

Aristotelesçi sistemde varlık, doğal varlıklar ve sanat eserleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çünkü varlık ya doğa ya da sanat aracılığıyla meydana gelir.¹ Filozofa göre varlık ya maddenin hiçbir dışsal müdahaleye ihtiyaç duymaksızın formuna kavuşması şeklinde meydana gelir ya da sanatçının işlemesi sonucu maddeyi formuna kendi elinde kavuşturması yani doğasını inkişaf ettirmesi neticesinde meydana gelir.²

Grekler doğal varlıklar olsun sanat eserleri olsun her türlü varlığın varoluşunu *poiesis* kavramıyla ifade etmişlerdir. *Poiesis*, hem çiçek gibi doğal varlıkların hem de şiir gibi sanat eserlerinin açığa çıkmasını yani var olmalarını ifade eden kavramdır. *Physis*, kavramı da varlığın patlayıp açılarak var olmasını ifade eden kavramdır ve *physis* en yüksek anlamda *poiesis* olarak kabul edilmektedir.

1 Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996), 488, 1070a.

2 Aristoteles, *Metafizik*, 396, 1046b.

Çiçeğin maddesi olan tohumun patlayıp açılarak çiçeğin var olması da; bir sanat eserinin maddesinin sanatçının elinde ve sanatçının eliyle patlayıp açılması da physis'dir. Aristotelesçi sistemde varlığın meydana gelmesi için gerekli dört neden poiesis'in dolayısıyla physis'in aşamalarıdır. Physis, varlığın "gizini açması" olarak görülmüştür. Açığa çıkan nedir, gizli iken poiesis sonucunda aşikâr olan nedir diye sorulduğunda verilen cevap, *aletheia* kavramıyla ifade edilen hakikattir. Yani Greklere göre doğal varlık olsun sanat eseri olsun var olan, varlık kazanan her şey bir hakikatin açığa çıkmasıdır.³

Sanat eserinin varlık kazanması, Aristotelesçi sistemde tüm varlıkların meydana gelmesi için dört nedene ihtiyaç duyulmaktadır. Dört nedenin ilki maddi nedendir. Yani filozofa göre bir sanat eserinin meydana gelebilmesi için öncelikle sanatçının elinde sanat eserine dönüşme potansiyelini içinde barındıran bir madde olmasıdır.⁴

Anlaşılabileceği üzere doğal varlıklar ile sanat eseri, maddi neden söz konusu olduğunda her ikisi de maddeye ihtiyaç duydukları ve maddeden oluştukları için tamamen müşterektirler. Söz konusu iki varlık türü arasındaki temel ayrım, dört nedenin ikincisi olan formal nedene sahip olma şekli bakımındandır. Sanat eseri de doğal varlıklar gibi bir form taşır. Aksi halde sanat eserinin varlığından söz edilemez. Fakat doğal varlıkların maddeleri doğalalarının inkişaf etmesi neticesinde formlarına hiçbir müdahaleye ihtiyaç duymaksızın kavuşurken, sanat eserinin formu sanatçının zihnindedir. Bu sebeple sanat eserinin maddesi formuna sanatçının elinde ve sanatçının eliyle kavuşur.⁵

Doğal varlıklar ve sanat eserleri arasında forma sahip olma şekli bakımından söz konusu olan farklılığı Aristoteles meşe ağacı ve ev örneklerinden hareket ederek ortaya koyar. Meşe ağacı doğal bir varlıktır ve meşe tohumunun madde ve formdan müteşekkil doğasının inkişaf etmesi neticesinde varlık kazanmıştır. Meşe tohumunda form maddeye içkindir, madde ve form bir arada bulunmaktadır. Ev ise Aristotelesçi sistemde sanat eseri kapsamına dâhil varlıklardandır. Meşe ağacı ile aralarındaki fark, evi meydana getiren maddenin sanatçının elinde şekil alması böylece evin, formu-

3 Martin Heidegger, *Tekniğe İlişkin Soruşturma*, çev. Doğan Özlem, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998), 51.

4 Aristoteles, *Metafizik*, 328, 1032a.

5 Aristoteles, *Metafizik*, 329, 1032b.

na sanatçının eliyle kavuşmasıdır. Evin formu sanatçının zihnindedir. Bu sebeple doğal varlıkların aksine sanat eserlerinde madde ve form birlikteliği söz konusu değildir.⁶

Anlaşılabacağı üzere doğal varlık ile sanat eserinin meydana gelme şekilleri bakımından aralarındaki temel fark, doğal varlıklar maddelerinin formlarına herhangi bir müdahaleye ihtiyaç duymaksızın ulaşırken, sanat eserlerinin ise maddelerinin formlarıyla bütünleşirken sanatçının müdahalesine muhtaç olmalarıdır. Meşe tohumunun potansiyelinin açığa çıkması onun varlık kazanmasıdır. Sanat eserinde ise madde, sanat eserine dönüşme potansiyeline sahiptir. Aksi takdirde sanat eserine dönüşmesi mümkün olamaz. Fakat söz konusu potansiyel fiil haline getirilmeye muhtaçtır. Bu noktada sanatçı devreye girer ve sanat eserine dönüşme potansiyeline sahip maddeyi zihnindeki formla buluşturur ve sanat eserini yaratır.

Aristoteles maddeye içkin bulunması ve dışarıdan bir müdahale ile maddeye sonradan eklenmesi bakımından formun, varlık türleri arasında yarattığı farklılığın zihinlerde şu sorunun oluşmasına neden olabileceğini düşünür: Sanat eserinin tözü nedir? Töz, Aristotelesçi sistemde “her bir nesne için o nesnenin ilk olarak içkin olduğu, biçimden bağımsız olarak kendi başına var olan şey” olarak tanımlanır.⁷ Doğal varlığın tözünün maddesine karşılık gelmesi gayet açık ve anlaşılırdır. Çünkü doğal varlıklarda form maddeye içkindir ve formun açığa çıkması varlığı meydana getirir. Bu süreç aynı zamanda tözün açığa çıkması, inkişaf etmesi sürecidir. Bu sebeple doğal varlıklarda töz maddededir denilebilir. Pekâlâ sanat eserinin de tözünün maddesinde içkin olarak bulunduğu söylenebilir mi? Filozof sedir örneğinden yola çıkarak bir sedirin tözünün, maddesi olan tahta olduğu söylenebilir mi sorusunu sormaktadır. Filozofa göre tıpkı doğal varlıklar gibi sanat eserlerinin de tözü maddesine içkindir. Çünkü sedir tahtadan, tahta ise ağaçtan yapılmıştır ve nihayetinde ağaç doğal bir varlıktır. Ağaç sedir olma potansiyeline sahip bir madde olmasaydı sedirden söz edilemeyecekti. Yani ağaç sedir olma imkânını taşır. Bir örnek daha verilecek olursa ağacın sedir olma imkânını bünyesinde barındırdığı gibi bronzun da heykel olma imkânını bünyesinde barındırdığı söyle-

⁶Aristoteles, *Metafizik*, 339, 1034a.

⁷Aristoteles, *Fizik*, çev. Saffet Babür, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 53, 193a.

nebilir. Aristoteles'e göre söz konusu imkân sanat eserinin tözüdür.⁸

Formları ile bütünleşme şekillerinin farklılaşması, varlığın türleri arasında farklılaşmaya neden olurken varlığa muhatap insanın varlık karşısındaki konumunda da farklılık yaratır. Şöyle ki, maddenin herhangi bir müdahaleye gerek duymaksızın formu ile bütünleştiği ve doğasının inkişaf ettiği doğal varlık karşısında insan yalnızca “maddeyi bilen” şeklinde nitelenebilir. Formu ile sanatçının elinde ve sanatçının eliyle bütünleşen sanat eseri karşısında insan, yani sanatçı ise “maddeyi yöneten” faildir. Çünkü sanatçı sanat eseri olma potansiyelini bünyesinde barındıran maddeyi doğadan seçer, zihnindeki forma uygun olarak şekillendirir ve sanat eserini yaratır.⁹

Aristotelesçi sistem söz konusu olduğunda sanatçının faaliyeti için “yaratmak” fiilini kullanmakta beis yoktur. Çünkü maddeye dilediği şekli vererek, dilediği form ile buluşturan sanatçıdır. Sanat eserinin mevcut durumundan farklı bir durumda bulunma ihtimali de vardır. Biri dışında tüm ihtimalleri bertaraf ederek sanat eserini mevcut halinde yaratan sanatçıdır. Anlaşılabacağı üzere doğal varlıklar için böylesi bir durum söz konusu değildir. Yukarıda verilen meşe tohumu örneği hatırlanacak olursa meşe tohumundan bir çam ağacının inkişaf etmesinin asla mümkün olmadığı açıktır. Çünkü doğal varlıklarda form maddeye içkindir. Doğal varlığın mevcut halinden başka bir halde bulunma ihtimali söz konusu değildir.¹⁰

Aristoteles sanatçıya sisteminde yaratıcı olarak yer vermekle yetinmeyerek âlemde doğal varlıklar ile sanat eserleri arasında hiyerarşik bir farklılığın varlığını da kabul etmez. Sanat eserleri de doğal varlıklar gibi âlemde esaslı bir yere sahiptir. Dahası filozofa göre sanat eserleri maddelerinin herhangi bir müdahaleye ihtiyaç duymadan formlarına kavuşması neticesinde inkişaf etseydi ve doğal varlıkların maddeleri de sanatçının elinde formları ile bütünleşseydi, yaşayacağımız âlem yaşadığımız âlemden farklı olmayacaktı.¹¹ Örneklerle daha açık hale getirilecek olursa şöyle denilebilir: Sanatçının tuğlayı zihnindeki form ile buluşturup yarattığı ev, tuğla-

8Aristoteles, *Fizik*, 51-53, 192b-193a.

9Aristoteles, *Fizik*, 59-61, 194b.

10Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997), 116-117, 1140a.

11Aristoteles, *Fizik*, 85, 199a.

ların doğal bir süreçle müdahaleye maruz kalmaksızın oluşturacağı evin aynısı olacaktı. Aynı şekilde bir meşe tohumunun da formu maddesiyle sanatçının elinde bütünleşip doğası inkişaf ederek varlık kazansaydı, sanatçının yarattığı meşe ağacı, bugün gördüğümüz meşe ağaçlarından farklı olmayacaktı. Aristoteles'in anlaşılması gayesiyle üzerinde çokça kafa yorulan sanata yüklediği doğayı tamamlama işlevi tam olarak bu noktada anlaşılır olmaktadır. Filozofa göre doğal yollarla meydana gelebilen varlıklar meydana gelir, doğal yollarla meydana gelemeyen varlıklar ise sanat vasıtasıyla yaratılır. Bu, sanatın doğayı tamamlamasıdır. Böylece âlem tüm varlıklarıyla tamamlanmış olur.¹²

Yukarıda da ifade edildiği gibi Aristoteles'in doğaya atfettiği "doğayı tamamlama" işlevi hakkında fazlaca fikir yürütülmüştür. Anlaşılacağı üzere sanatın doğayı tamamlaması sanat eserinin varlık kazanma şekli ile doğrudan alakalıdır. Dahası sanat eserinin varlık kazanma şekli sanat eserine doğanın yarım bıraktığını tamamlama gibi önemli bir işlev kazandırmaktadır. Doğal varlıklar herhangi bir müdahaleye ihtiyaç duymadan maddelerine içkin formları ile bütünleşerek doğalarının inkişaf etmesi neticesinde varlık kazanırlar ve âlemdeki yerlerini alırlar. Sanat eserinin maddesi ise formu ile sanatçının elinde bütünleşir ve sanatçı sayesinde eserin doğası inkişaf ederek varlık kazanır. Böylece sanat eseri de âlemdeki yerini alır. Sanat eserinin yokluğu âlemde bir tamamlanmamışlığa sebep olurdu. Bu sebeple sanat doğanın yarım bıraktığını tamamlamak için, sanatçı da doğanın yarım bıraktığını tamamlayan kişidir.¹³

Aristotelesçi sistemde anlaşılması için fazlaca çaba sarf edilen bir başka mesele de bu noktada açıklığa kavuşmaktadır. Aristoteles'in sanat felsefesi konuşulup tartışıldığı zamanlarda filozofun sanatın taklitten ibaret olduğuna dair beyanı üzerine de çokça kafa yorulmaktadır. Sanatın doğanın taklidi olduğu beyanı ilk bakışta okuyucuya sanatın doğadaki nesnelere kopya edilmesinden ibaret olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ancak *Poetika* ile birlikte filozofun diğer eserleri de söz konusu beyanı anlamak gayesiyle incelendiğinde sanatın bir kopyadan ibaret olmadığı, olamayacağı rahatlıkla görülmektedir. Aristoteles sanat doğanın taklididir derken sanatın doğadaki nesnelere taklit etmesini değil sanatın doğanın işleyişini taklit etmesini kasteder. Nasıl ki doğal varlıklar doğada maddeleri-

¹²Aristoteles, *Fizik*, 85, 199a.

¹³Engin Koca, "Aristotelesçi Sistemde Fizik ve Sanat İlişkisi", *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 43 (2017), 9.

nin formları ile bütünleşmeleri neticesinde doğaları inkişaf ederek varlık kazanıyorlarsa, sanat eseri de aynı süreci sanatçının elinde geçirmektedir. Sanatçı tıpkı doğa gibi maddeyi formu ile buluşturur. İnsanın doğaya değil de doğanın insana önceliği bulunduğundan, doğanın insanı değil insanın doğayı taklidinden söz edilebilir. Dolayısıyla Aristoteles'e göre sanatın doğanın işleyiş bakımından taklidi olduğu söylenebilir. Sanatçının sanat eserinin yaratılmasını mümkün kılan yeteneği doğanın işleyişini taklit eder.¹⁴

Aristotelesçi sistemde sanatın doğayı tamamlaması açık ve anlaşılır hale geldiğinde mimesise dair yapılagelmiş birçok tespitin yanlışlığı da ortaya çıkmaktadır. Mimesisin doğada var olan şeylerin birebir kopyası olmadığı konusunda bizimle hemfikir olan Halliwell, mimesisin karşılığı olarak şu iki ifadenin kullanımının son derece yanlış olduğunu ifade eder: doğanın taklidi ve doğanın aynası.¹⁵ Yukarıda da izah edildiği üzere doğanın taklidinden kasıt, sanatçının sanat eserini oluştururken doğanın işleyişini taklit etmesidir. Doğal varlıklar doğaları gereği maddelerinin kendilerine içkin bulunan formlarının açığa çıkması neticesinde varlık kazanırlar. Sanatçı da doğanın söz konusu işleyişini taklit ederek sanat eserinin maddesini formu ile kendi elinde ve kendi eliyle bütünleştirir. Böylece sanat doğanın bir nevi taklidi olur. Mimesisin doğanın taklidi gibi doğanın aynası şeklinde de tanımlanması ilk bakışta çağırıştırdıkları sebebiyle yanlıştır. Mimesisin zaman zaman doğanın aynası şeklinde tanımlanmasının sebebi mimesis kelimesine tasvir gibi bir anlam verilmesidir. Bu şekilde bir çeviri okuyucunun Aristotelesçi sistemde mimesisin yani sanatın doğada gördüklerimizin birebir tasvirinden ibaret olduğu yanlış zannına kapılmasına yol açar. Oysaki Aristoteles tasviri görsel bir kavram olarak değil dilsel bir kavram olarak kullanmaktadır.¹⁶

Aristotelesçi sistemde sanatın tasvir ve taklitten ibaret olmadığı, sanat eserinin en az doğal varlıklar kadar âlemde esaslı bir yeri olduğu ve sanatın esasında bir yaratma olduğu anlaşıldıktan sonra yapılması gereken, sanat eserinin madde ve formdan müteşekkil doğası ile gayesi arasındaki ilişkinin kurulmasıdır. Sanat eserinin doğal varlıklar ile müşterek olduğu bir diğer konu ise sanat eseri-

14 Aristoteles, *Protreptikos ve Evren Üstüne*, çev. Oğuz Özügül (İstanbul: Pencere Yayınları 2003), 23-24, B12-B18.

15 Stephen Halliwell, "Aristotelian Mimesis Reevaluated", *Journal of the History of Philosophy* 28 (1990): 509.

16 Halliwell, "Aristotelian Mimesis Reevaluated", 492.

nin de bir gayesinin bulunma zorunluluğudur. Doğal varlıkların maddesi herhangi bir müdahaleye maruz kalmadan formu ile bütünüleşir ve doğası inkişaf eder. Doğal varlık, varlık kazandığı an, doğasının inkişaf ettiği gayesine yönelir. Dahası bir gayeye yönelik olarak doğası açığa çıkar. Varlığa gelme sürecini sanatçının elinde yaşayan sanat eserinin bir gayesi olmak zorundadır. Aristotelesçi sistemde varlıktan söz ettiğimiz her yerde madde ve formdan müteşekkil bir doğadan söz etmek zorundayız. Çünkü sistem bütünüyle teleolojiktir ve inkişaf eden her şey bir gayeye yönelik olarak inkişaf etmektedir. Sanat eseri söz konusu olduğunda hatırlatılması gereken bir husus bulunmaktadır. Aristoteles'e göre varlığa gelmesinin müsebbibi olması, sanat eserinin gayesini sanatçının belirlediği anlamına gelmez. Sanatçı, eserin gayesini değil eserin gayesine uygun olup olmadığını belirleyen kimsedir.¹⁷

Elbette sanat eserinin gayesine uygunluğundan evvel sanat eserinin gayesinin ne olduğundan bahsedilmesi gerekir. Sanat eserinin gayesi hakkında konuşmak esasında varlığın gayesi hakkında konuşmaktır. Bütüncül ve kendi içinde tutarlı bir sistem olduğu için Aristotelesçi sistemde genel olarak varlığın gayesi hakkında söylenen her şey sanat eseri için de geçerlidir. Bilindiği üzere Aristoteles'e göre varlık madde ile formdan oluşur ve varlığın madde ve formdan müteşekkil doğası inkişaf ettiğinde varlık bir işlev kazanır. Söz konusu işlev nihayetinde bir gayeye yöneliktir. Aristotelesçi sistemde varlığın bütünüünün gayesi iyiye/güzele ulaşmaktır. Bu sebeple doğasının bir sanatçının elinde inkişaf etmesi dışında varlığa gelmesi süreci bakımından doğal varlıklar ile arasında bir farklılık bulunmadığı bilinen sanat eserinin de nihai gayesi iyiye/güzele ulaşmaktır.¹⁸

Aristoteles varlığın nihai gayesinin iyiye ulaşmak olduğunu sıklıkla belirtir.¹⁹ Nihai gayenin isimlendirilmesi konusunda sanat eseri ile doğal varlıklar arasında bir farklılık bulunmaktadır. Filozof nihai gayesine ulaşmış sanat eserini *Poetika*'da güzel sıfatıyla niteler.²⁰ Doğal varlıklar nihai gayelerine ulaştıklarında iyiye ulaşırlar-

17Aristoteles, *Protrepitkos ve Evren Üstüne*, 23-24, B12-B18.

18Aristoteles, *Protrepitkos ve Evren Üstüne*, 23-24, B12-B18.

19Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, 251, 1249a; Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975), 90, 1282b; Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1, 1094a.

20Aristoteles, *Poetika: Şiir Sanatı Üzerine*, çev. Ari Çokona-Ömer Aygün, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 34, 1453a.

ken sanat eserleri güzele ulaşırlar. Esasında farklılık yalnızca tercih edilen sözcükten kaynaklanmaktadır. Mana bakımından iyinin de güzelin de, dahası doğrunun da Aristotelesçi sistem açısından müşterek olduğu rahatlıkla söylenebilir. Aristoteles tıpkı iyi kavramı gibi güzel kavramını da “her şeyin kendisi için tercih edildiği nihai gaye” olarak tanımlamıştır.²¹ Ayrıca varlıkların doğalarının inkişaf etmiş hallerinin onların güzele ve doğruya ulaşmış halleri olduğunu ifade etmesi²² filozofun iyi, güzel ve doğru kelimelerini anlamdaş olarak kullandığının kanıtıdır. İyi ve güzel kelimelerinin birbirinin yerine kullanılması Aristoteles’e has bir durum değildir. Antikçağ boyunca bu iki kelime birbirini karşılayacak şekilde zaten kullanılmaktaydı. Dahası iyi ve güzel kavramlarının müşterekliğini ifade eden bir kavram da bulunmaktadır: *kalokagathia*.²³ Makalenin ilerleyen bölümlerinde bu kavram daha detaylı bir şekilde izah edilecektir. Dolayısıyla makalenin ilerleyen bölümlerinde nihai gayesine ulaşmış sanat eserinin iyi değil güzel sıfatıyla sıfatlandırılacağı söylenebilir. Yukarıdaki tüm izahlar da bu kararın haklı gerekçesi olarak sunulmuştur.

Sanat eserinin nihai madde ve formdan müteşekkil doğasının inkişaf etmesi sonucunda yöneldiği ereğin güzele ulaşmak olduğu anlaşıldıktan sonra bir noktanın daha izahına ihtiyaç duyulmaktadır. Yukarıda sanatçının, sanat eserinin gayesinin değil sanat eserinin gayesine uygunluğunun kendisine bağlı olduğu kimse olduğu söylenmişti. Doğal varlıklarda madde kendisine içkin bulunan formu ile bütünleşir ve doğası inkişaf eder. Doğasının inkişaf etmesiyle bir gayeye yönelir ve bir işlev kazanır. Bütün olarak varlığın gayesinin iyiye/güzele ulaşmak olduğu bilinmektedir. Bu sebeple doğal varlıkların doğalarının inkişaf etmiş halleri, o varlıkların kendilerine özgü iyiye ulaşmalarıdır. Sözelimi meşe tohumunun inkişaf ederek meşe ağacına dönüşmesi meşe tohumunun gayesine yani kendisine özgü iyisine ulaşmasıdır. Bu sebeple doğal yollarla varlık kazanan her şeyin gayesine ulaştığı kabul edilebilir. Aristoteles’e göre kötü, doğaya muhalif olandır. Sanat eseri söz konusu olduğunda ise sanat eseri sanatçının elinde varlık kazandığından gayeye ulaşmak bakımından durum biraz farklılaşmaktadır. Sanat

21Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, çev. Saffet Babür, (Ankara: Dost Kitabevi, 1999), 117, 1230a.

22Aristoteles, *Protrepikos ve Evren Üstüne*, 23-24, B12-B18.

23Ömer Naci Soykan, “Estetiğin Problemleri”, *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci (Ankara: Babil Yayıncılık, 2007), c. V, 693.

eserinin varlığı bir insana bağlı olduğundan sanat eseri doğası inkişaf ettikten sonra nihai gayesi olan güzele ulaşamayabilir, güzel sanılana ya da kötüye ulaşabilir. Bu sebeple sanat eserinin nihai gayesinin güzele ulaşmak olduğu gerçeği sanatçıya bağlı değilse de sanat eserinin gayesine uygun yaratılıp yaratılmadığı sanatçının sorumluluğundadır.²⁴

GAYE

İlk bölümde Aristotelesçi sistemde sanat, doğa kavramı merkeze alınarak irdelendi. Bu bölümde sanatın doğası nedir ve sanatın doğası ne şekilde inkişaf eder soruları cevaplandırıldıktan sonra Aristotelesçi sistemde sanat, sanatın teleolojik yapısının üçlü saccayaklarından ikincisini oluşturan gaye kavramı merkeze alınarak irdelenecektir. Sanatın gayesinin açık ve anlaşılır kılınabilmesi için öncelikle yapılması gereken *katharsis* kavramını ele almaktır. Çünkü *katharsis*, sanatın gayesinin gerçekleşebilmesi için muhatabın yaşamasının zorunlu olduğu tecrübeye karşılık gelmektedir. Sonrasında ise *katharsis* yaşayan kişinin ahlaki dönüşümü, sanatın gayesi nedir sorusunun cevabı olarak ele alınacaktır. Bölümün sonunda ise önceki bölümde kısaca işaret edilen *kalokagathia* kavramı çerçevesinde sanat ile ahlakın benzer ve farklı yönleri ele alınacaktır.

Doğal varlıkları ve sanat eserlerini kapsayacak şekilde tüm varlıkların doğalarının inkişaf etmeleri sonucunda yöneldikleri nihai gayenin iyiye/güzele ulaşmak olduğu bilindiği için sanat eserinin gayesinin ne olduğunu anlamaya çalışmanın esasında sanat eserinin doğasının inkişaf etmesi neticesinde yöneldiği iyinin/güzelin ne olduğunu anlamaya çalışmak olduğu söylenebilir. Sanat eserinin varlığının nihai gayesi olan güzel nedir? Güzel bir sanat eseri hangi niteliklere sahiptir? Tüm bu sorular *katharsis* kavramı anlaşıldığı takdirde cevaplanabilir. Bu sebeple *katharsis* kavramı üzerinde titizlikle durulmalıdır.

Katharsis kavramının neden böylesi büyük bir öneme sahip olduğu şöyle açıklanabilir: Aristoteles'in münhasıran sanata ayırdığı tek eseri *Poetika*'dır. *Poetika* ise neredeyse tamamen tragedyaya ayrılmış haldedir. Bu sebeple filozofa, sanata dair yönelttiğimiz her

²⁴Aristoteles, *Protrepikos ve Evren Üstüne*, 23-24, B12-B18.

sorunun cevabını genel olarak *Poetika*'da özel olarak ise tragedya da aramak mecburiyetindeyiz. Bölümümüzün amacı filozofun sanata yüklediği gayeyi somutlaştırmak olduğundan ve filozofun katharsisin tragedyanın gayesi olduğuna dair beyanı bulunduğu dan katharsis Aristotelesçi sistemde sanatın gayesini anlamada anahtar kavramdır.

Katharsis kavramına “duyguların netleştirilmesi, boşaltılması ya da saflaştırılması” gibi anlamlar verilmektedir. Sözcük anlamının ne olduğu muğlak olsa da Aristoteles’in katharsis kavramına, duyguları belirli bir gayenin gerçekleştirilmesi amacıyla harekete geçirmek manasını verdiği belirgindir.²⁵ Biz de makale boyunca katharsis kavramını bu manada kullanacağız; fakat okuyucunun, bu kavramın üzerinde mutabakat sağlanan kusursuz bir çevirisinin yapılmadığını aklında bulundurması elzemedir. Katharsis kavramıyla alakalı düşünülmesi gereken bir diğer dipnot da Aristoteles’in sanata atfettiği tek eseri olan *Poetika*'da söz konusu kavram ile ilgili tatmin edici geniş izahlarda bulunmadığıdır.²⁶ Bu sebeple katharsise dair bölüm boyunca yapılan izahların *Poetika*'nın sınırlı yönlendirmeleri, filozofun diğer eserlerinin sanat felsefesine dair sunduğu çerçeve ve tragedyanın Grek toplumu için ifade ettiği önemden hareketle yapılacak ifade edilmelidir.

Poetika'daki ilgili pasajlardan yola çıkarak Aristoteles'e göre tragedyanın gayesinin seyirciye korku ve acıma duygularını yaşatmak olduğu rahatlıkla söylenebilir.²⁷ Dolayısıyla katharsisin, muhataba korku ve acıma duygularını yaşatarak muhatabın arınmasını sağlamak manasına geldiği söylenebilir.²⁸

Poetika'nın sunduğu verilerden hareketle, Aristoteles'e göre katharsisin seyirciye korku ve acıma duygularını yoğun bir şekilde yaşatarak seyirciyi arındırdığı üzerinde mutabakat sağlansa da, seyircinin hangi duygulardan arınmasının hedeflendiği ve seyirci açısından katharsis deneyiminin sonucunun ne olduğu üzerine fazlaca kafa yorulmuştur. Katharsis ile alakalı ortak kabul ise kavramın ahlak ile yakından alakalı olduğudur. Katharsis ile alakalı bir diğer ortak kanaat de Aristoteles'in seyircinin duygularını bastır-

25 Noel Carroll, *Sanat Felsefesi: Çağdaş Bir Giriş*, çev. Güliz Korkmaz Tirkeş (Ankara: Ütopya Yayınları, 2012), 35.

26 S. H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art: with A Critical Text and Translation of the Poetics* (London: Macmillan), 1932, 242-243.

27 Aristoteles, *Poetika*, 33, 1452b.

28 Aristoteles, *Poetika*, 15, 1449b.

mak yanlısı olmadığı ve söz konusu duyguların açığa çıkmasıyla onları dengede tutmayı hedeflediğidir.²⁹

Seyircinin katharsis yaşamasını mümkün kılacak kusursuz bir tragedyanın taşınması gereken birkaç özellik vardır. İlk olarak tragedyanın olay örgüsü ilgi çekici olmalı, seyircinin ilgisini çekmeyi başarmalıdır. İkinci olarak ise tragedyanın ana karakterinin ne tamamen iyi ne de tamamen kötü bir karakter olması gerekmektedir. Karakter seyircinin kendisiyle empati kurmasına imkân sağlayacak kadar kusurlu olmalıdır. Tamamen kötü bir karaktere seyircinin acıması düşünülemeyeceğinden böylesi bir karakterin işlendiği tragedya, katharsisi mümkün kılmaz. Tamamen iyi bir karakterin üzerine inşa edilmiş bir olay örgüsü ise sıkıcı olacağından seyircinin ilgisini çekmeyecektir.³⁰

Aristoteles, tragedyanın önemli bir ögesi olduğundan seyircide katharsisi gerçekleştirebilecek olay örgüsünün nasıl olması gerektiğini detaylı bir şekilde anlatmayı sürdürür. İdeal olay örgüsünde kahraman, bilinçli bir kötülüğü sebebiyle değil de kaçınılmaz bir hatası sebebiyle bahtiyar iken bedbaht olmalıdır.³¹ Karakterin mükemmel olmadığı tekrar hatırlatılmalıdır. Seyircide istenen etkinin meydana gelebilmesi için karakter incelikle işlenmelidir. Toplumda saygın kabul edilen bir karakterin küçük bir zaafı ya da bir hatası sebebiyle bedbaht olması seyircide acıma değil öfke uyandırır. Ahlaki bakımdan tamamen kötü bir karakterin bedbaht oluşu ise izleyiciye göre zaten esasında olması gerektir. Bu sebeple seyircinin empati kurmasının kolay olduğu, ortalamadan daha iyi bir karakterin küçük bir zaafı ya da hatası sebebiyle bahtiyar iken bedbaht oluşuna şahit olunmalıdır. Trajik olay şeklinde tanımlanan durum da esasında budur.³²

Aristoteles'e göre tragedyayı seyreden seyirci acıma ve korku duygularını birlikte yaşamalıdır. Filozof, katharsisin ve katharsis vasıtasıyla tragedyaya yüklediği esas gaye olan ahlaki dönüşümün mümkün olabilmesi için acıma ve korku duygularının birlikteliğini zorunlu görmüştür. Seyircinin acıma duygusu, tragedyada muhatap kılındığı karaktere yönelik ise de korku duygusu tamamen ken-

²⁹Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 243-246.

³⁰Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 302, 304, 310, 332

³¹Aristoteles, *Poetika*, 34, 1453a.

³²Sevda Şener, *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi* (Ankara: Dost Kitabevi, 1998), 37-38.

dine yöneliktir. Seyirci kahramana acır ve seyrettiği trajik konuma düşmekten korkar. Seyircinin yani sanat eserinin muhatabının söz konusu acıma ve korku duygularını gerçekten yaşıyor olması, sanata ahlaki iyileştirme gibi gerçek bir gayeyi gerçekleştirme gücü kazandırır. Duygular gerçektir yalnızca duyguların yöneldiği şahsiyet yani kahraman kurgudur. Dolayısıyla tragedyanın tikel olaylardan hareketle tümel bir hakikate yönelik öncesinde katharsis ve sonrasında ise ahlaki dönüşüm yaşattığı söylenebilir.³³

Katharsisi mümkün kılan ideal tragedyanın olay örgüsünde bulunması gereken en önemli öğelerden biri de trajik hatadır. Trajik hata, karakterin fevriliği sebebiyle meydana gelebilir ya da her insanın işleyebileceği ufak bir kusurdur. Trajik hata neticesinde karakter yıkılır ve söz konusu yıkım seyircinin karaktere karşı acımasına sebep olur. Filozofun yaşadığı çağın tragedyalarına bakılacak olursa Oidipus'un hızlı öfkesi, Antigone'nin ise krala karşı saygısızlığının kendilerini yıkıma uğrattıkları söylenebilir.³⁴

Trajik hata açıklanırken altı çizilmesi gereken bir nokta daha vardır. Trajik hata kahramanın iradi olarak gerçekleştirdiği bir eylemden ziyade kahramanın kaderidir. Kahramanın söz konusu hatayı bilinçsiz bir şekilde işlediği söylenmemektedir. Kahraman bir tercih yapmak zorunda kalır. Kendisine göre daha yüksek bir değer için daha düşük bir değeri feda eder. Söz konusu tercih ufak bir hata gibi görünürken bir suçun işlenmesine neden olur. Yukarıda da ifade edildiği gibi alın yazısı trajik hatadaki temel faktördür. Karakterin ortalamadan daha iyi ahlaklı ve soylu bir kimse olduğu düşünüldüğünde bilinçli bir kötülükten uzak duracağı açıktır.³⁵

Tragedya ve trajik hata ile alakalı verilen ayrıntılı bilgilerden de anlaşılacağı üzere tragedyaya kabaca eylemlerin taklidinden ibaret görülemez. Seyirci üzerinde bıraktığı etki ve toplumdaki yeri düşünülecek olursa tragedyanın insanı, insana ve hayata dair hakikat ile yüzleştirdiği ve bu sebeple bu denli kıymetli olduğu söylenebilir. Söz konusu hakikat insana ve hayata dair çıplak bir gerçekliktir. İnsanı söz konusu hakikat ile yüzleştirme gücüne sahip olması ise tragedyanın kıymetli görülmesinin sebebidir. İnsana ve hayata

33 Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 258-266.

34 Sevda Şener, *Yaşamın Kurulma Noktasında Dram Sanatı*, yay. haz. Özen Yula, (İstanbul: Yapı Kredi Bankası, 1997), 86-87.

35 Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 309-323.

dair bir hakikati iletme yönü aynı zamanda tragedyanın var olma sebebidir.³⁶

Hayata ve insana dair hakikat ile seyirciyi yüzleştirmesi ve söz konusu yüzleşme sonrasında seyircinin karar verme süreci katharsisin arınma yönüne karşılık gelmektedir. Anlaşılacağı üzere katharsis duyguların yoğunlaşmasından ibaret değildir. Tragedyada işlenen tikel bir örnekten hareketle hayata ve insana dair bir hakikat ile yüzleşmektir. Tragedya aracılığıyla seyirci, hayata ve insana kuşbakışı bakma fırsatını yakalar.³⁷ Bu noktada bir yanlış anlaşılmanın önlenmesi gerekmektedir. Duyguların yoğun bir şekilde yaşanması da katharsisin bir yönüdür; fakat katharsis duyguların yoğun bir şekilde yaşanmasından ibaret değildir. Hayata ve insana dair bir hakikat ile yüzleşme ve sonrasında bir karar alma aşamasına varılmıyorsa duyguların yoğun bir şekilde yaşanmasının bir manası yoktur.

Karar alma dediğimiz aşama katharsisin arınma aşamasının bir diğer yönüdür. Kişinin hayatı boyunca tecrübe edebileceği olaylar ve duygular sınırlı sayıdadır. Fakat tragedya sayesinde seyirci, kendi hayatı boyunca tecrübe etmediği belki de edemeyeceği olaylara şahit olur ve söz konusu şahitlik sonrasında duyguları yoğunlaşır. Tragedya sonunda ise yoğunlaşan duygular dinginleşir ve seyirci, şahit olduğu olaylar karşısında iyinin ve kötünün ne olduğuna ya da ne olması gerektiğine dair bir karar alır. Karar alma aşaması kişiyi yeni değerlerle donatır. Böylece katharsisin arınma yönü gerçekleşmiş olur.³⁸

Tragedyanın olay örgüsü, sanatçı tarafından özel olarak tragedyanın genel olarak da sanatın seyirciyi ahlaki iyiye ulaştırma gayesine yönelik olarak titizlikle oluşturulur. Seyircinin tragedya boyunca duygularını en yoğun şekilde yaşadığı an, esasında tragedyanın ahlaki mesajını en belirgin şekilde iletmediği andır. Sanatçı, seyircinin söz konusu mesajı özümsemesine müsaade edecek şekilde tragedyanın sonunda seyircinin bir ferahlama yaşamasını ister. İfade edildiği gibi tüm bu süreçler sanatçı tarafından tragedyanın gayesine ulaşması için titizlikle yürütülür.³⁹

36Berfin Kart, "Aristoteles ve Heidegger'in Sanat Kuramlarında "Poiesis" ve "Phronesis"", *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 25 (2015): 80.

37Sevda Şener, *Yaşamın Kırılma Noktasında Dram Sanatı*, 95.

38Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 246-266.

39Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 267-273.

Yukarıda da ifade edildiği gibi tragedyanın seyirciye iletmek istediği bir mesaj vardır. Söz konusu mesaj, sanatçının yani tragedya yazarının hayata ve insana dair söylemek, iletmek istediği şeydir. Sanatçının hayata ve insana dair söylemek istedikleri, iletmek istedikleri tragedyanın varoluş amacıdır. Bu sebeple mesaj oyunda gayet açık ve belirgindir. Seyircinin yaşadığı yoğun duygulanım sonucunda yaşadığı ferahlama, esasında katharsisin arınma boyutudur ve seyircinin mesajı özümsemiği aşamadır. Mesaj, üzerinde birbirine muhalif yorum yapılamayacak şekilde açık ve belirgindir. Sanatçı, hayata ve insana dair kesin yargısını içeren mesajını insanlara tragedya vasıtasıyla iletmeyi tercih etmiştir.⁴⁰

Mesajın özümsemişinden kasıt, tragedyanın mesajının seyircinin yaşamında yalnızca seyir sürecinde değil yaşamının tümünde etkili olmasıdır. Tragedyanın gayesi, söz konusu özümseme ile seyircinin hayata ve insana dair bakış açısının olumlu yönde değiştirmektir. Mimesisin gayesi ve önemi de tam olarak bu noktada gizlidir. Mimesis, seyircinin ahlaki iyiye yönelik mesajı özümsemesi sonucunda seyircinin olumlu bir değişim ve dönüşüm geçirmesini gaye edinir.⁴¹

Katharsis ile alakalı anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere Aristotelesçi sistem için katharsis, seyircinin tragedya izlerken olağan bir şekilde duygulanmasından ibaret değildir. Katharsis, tragedyanın esas gayesidir ve sanatçı tragedyanın tüm bileşenlerini katharsisi sağlayacak şekilde titizlikle düşünür ve yerli yerine koyar.

Aristoteles'in sanat felsefesini tragedyadan hareketle okuyucuya sunduğu ve tragedyanın da asıl gayesinin seyirciye katharsis yaşatmak olduğu anlaşıldığına göre bu aşamada sorulması gereken soru şudur: Katharsisin Aristotelesçi sistemin sanata yüklediği gayeyi kendisinde barındırmasını mümkün kılan yönü nedir? Katharsisi bu denli önemli kılanın, seyirciye özümsettiği hakikat olduğu cevabı verilecek olursa, söz konusu hakikatin ne olduğunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir; çünkü katharsisin seyirciye özümsettiği hakikat katharsisin, katharsis tragedyanın, tragedya da Aristotelesçi sistemde sanatın gayesini bünyesinde barındırmaktadır.

Aristotelesçi sistemde sanata yüklenen gayenin ne olduğu sorusu cevaplandırılmak niyetiyle *Poetika* gözden geçirildiğinde, *Poetika*'nın söz konusu sorunun cevaplandırılması için doyuru-

40 Sevdâ Şener, *Yaşamın Kırılma Noktasında Dram Sanatı*, 93.

41 Halliwell, "Aristotelian Mimesis Reevaluated", 495-508.

cu veriler sunmadığı görülmektedir. Filozofun eserlerinin geneli aynı niyetle incelendiğinde birtakım ipuçlarına ulaşılmaktadır. Aristoteles'in sanata yüklediği gayenin ne olduğu sorusunun cevabına yaklaştıran en önemli ipucunun şu üç husus olduğu kanaatindeyim: Birincisi filozofun taklit türlerine, taklidini sunduğu kimsenin ahlaki durumuna göre kıymet vermesi. Şöyle ki, Aristoteles'e göre erdemli insanların taklidini sunan destan türü, bayağı insanların taklidini sunan komedy türüne göre daha kıymetli ve muteberdir. İkinci olarak ise filozofun taklit türlerine gösterdikleri ilgi ve alakaya bağlı olarak, seyircinin ahlaki durumu hakkında yorumlarda bulunması. Yani Aristoteles'e göre erdemli insanlar erdemli insanların işlendiği olay örgüsüne; bayağı insanlar ise bayağı insanların işlendiği olay örgüsüne ilgi gösterir.⁴² Filozof, olay örgüsünde erdemli insanların işlenmesi taraftarı olsa da, bayağı kimselerin işlenmesine ya da kötülüğün tasvirine de seyirciyi iyi ahlaka yönlendirecek mesajın belirginleştirilmesine katkı sunması şartıyla müsaade etmiştir. Kötülüğün tasvirine yalnızca tek şartla müsaade etmesi Aristoteles'in iyiliğin, erdemli kimselerin tasviri ve taklidinden yana olduğunun açık bir göstergesidir.⁴³

Aristoteles'in sanata yüklediği gayenin ne olduğu sorusunun cevaplandırılması niyetiyle eserlerinin geneli incelendiğinde, okuyucuyu söz konusu sorunun cevabına götürebilecek üçüncü ipucu şudur: Filozofa göre sanatçı eserde geçmişte yaşanmış hadiselerin, bugün yaşanması muhtemel hadiselerin ya da olması gereken hadiselerin taklidini sunabilir.⁴⁴ Yukarıda ifade edilen ilk iki ipucu ile birlikte düşünülecek olursa Aristoteles'in olması gereken hadiselerin taklidinin sunulmasından yana olduğu söylenebilir. Çünkü erdemli bir sanatçı erdemli bir eylemin taklidini sunacak ve erdemli bir seyirci de erdemli insanların taklidine teveccüh gösterecektir. Tarif edilen ideal olay örgüsü üçüncü seçeneğe yani olması gereken hadiselerin taklidine karşılık gelmektedir.

Aristoteles'in ideal olay örgüsünü ifade ederken belirttiği kriterler, onun sanata ahlaki bir gaye yüklediğinin açık bir göstergesidir. Olması gereken hadiseler taklit edilirken erdemli kişinin kahraman olması gerekliliği ve böylesi bir sanat eserine yalnızca erdemli kimselerin teveccüh göstereceği kanaati, Aristoteles için sanatın kişinin ahlakını yönlendirme ve dönüştürme gücüne sahip oldu-

42Aristoteles, *Poetika*, 10, 81, 1448b, 1461b.

43Aristoteles, *Poetika*, 76, 1461a.

44Aristoteles, *Poetika*, 75, 1460b.

ğu kanaatine sahip olduğunu gösterir. Dolayısıyla Aristotelesçi sistemde, sanatın doğasının inkişaf etmiş hali olan gayesinin ahlaki iyileştirme ve kişinin erdemli bir birey olmasına katkı sunmak olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Poetika üzerine yazdığı küçük şerhler kanalıyla bu konudaki görüşlerine muttali olduğumuz İbn Rüşd de Aristotelesçi sistemde sanatın gayesinin ne olduğu sorusunu bizimle aynı şekilde cevaplandırmıştır. İbn Rüşd'e göre de Aristotelesçi sistemde sanat önemlidir; çünkü sanat kişinin erdemli bir birey olmasına katkı sunabilir. Sanat, önemini ahlaki dönüştürme gücünden almaktadır.⁴⁵ İbn Rüşd, gaye ahlaki iyileştirmek olduğu için genel olarak Yunanlıların erdemli bir kimse olmayı teşvik ya da bayağı bir kimse olmaktan kaçınma etkisini yaratmayacak eserler üretmeye gerek duymadıklarını ifade etmiştir.⁴⁶ Yine *Poetika*'ya telhis türünde bir şerh kaleme alan İbn Sina da eserinde Aristoteles'e göre sanatın gayesinin teşvik ya da sakındırma şeklinde özetlenebilecek ahlaki bir gaye olduğunu açıkça ifade eder.⁴⁷

Tragedyanın dolayısıyla sanatın Aristotelesçi sistemde gayesi anlaşıldıktan sonra ideal tragedyanın taşınması gereken özellikler de daha anlamlı ve anlaşılır hale gelmektedir. Hatırlanacağı üzere Aristoteles'e göre kahraman ne çok saygın ne de bayağı olmalıydı. Filozofa göre ideal olan kahramanın ortalamadan daha iyi bir karakter olmasıydı. Sanatın ahlaki dönüştürme gücü düşünüldüğünde, karakterin ortalamadan daha iyi bir karakter olması gerekliliğinin seyircinin karakter ile empati kurarak kendisine dönük karar alma ve değişiklikler yapma ihtimalini arttırmak amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Seyirci ne çok saygın ne de bayağı olan karakterin yerine kendisini rahatlıkla koyabilir ve benzer durumda kendisinin ne yapacağını ve ne yapması gerektiğini düşünür. Böylece sanatın ahlaki dönüştürme gayesi gerçekleşmiş olur.⁴⁸

Sanatın kişiyi erdeme ulaştırma ya da erdemli bir kimse olmasına katkı sunma gayesi anlaşıldığında katharsis kavramı ile alakalı bu-

45 İbn Rüşd, "Poetika (Şiir) Üzerine Küçük Şerh", çev. Ali Tekin, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3-4 (2014): 40, 205.7.

46 İbn Rüşd, *Poetika (Şiir) Orta Şerhi*, çev. Ali Tekin, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 102.

47 İbn Sina, *Poetika*, çev. Ferruh Özpilavcı, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 80.

48 Hülya Can, "Aristoteles'te Katharsis Kavramı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2,(2006): 68.

lanık yönler de belirginleşmektedir. Tragedya izlerken şahit olduğu olaylar karşısında yoğun bir şekilde acıma ve korku duygularını yaşayan seyirci, aynı zamanda şahit olduğu olay üzerine kafa yorar. Seyirci, karakterin yaptığı trajik hatayı kendisinin yapması ve sonrasında yaşanan felaketleri kendisinin yaşamaması durumunda kendisinin ne şekilde davranacağını, davranması gerektiğini düşünür ve bir karar verir. Böylece seyirci bir ahlaki değeri benimsemiş olur. Söz konusu karar alma ve özümseme aşaması katharsisin arınma boyutuna karşılık gelir ve mimesisin kişiyi daha erdemli kılma gayesinin önemli bir parçasıdır.⁴⁹

Aristotelesçi sistem, tüm parçalarının birbiriyle ilintili olduğu bütüncül bir sistemdir. Sanat da sistemin asli parçalarından biridir. Tutarlılığı açısından doğal varlıklar ile alakalı geçerli olan her durum sanat eserleri için de geçerlidir. Doğal varlık gayesine nasıl ki maddesinin form ile bütünleşip doğasının inkişaf etmesi sonucu yöneliyor ise sanat eserinin de gayesi sanat eserinin maddesinin formu ile bütünleşerek doğasının inkişaf etmesi sonucunda gerçekleşir. Anlatılmak istenen, sanat eserinin gayesinin esere eklenmediği eserin maddesinde gizli bulunduğu, inkişaf etmesi ile ortaya çıktığıdır. Şöyle ki, tragedya özelinde sanat eserinin maddesi insandır. İnsan da tabii olarak iyi ya da kötü olmak üzere bir ahlaka sahiptir. Sanat eserinin maddesi insan olduğundan ve insan da ahlaki olarak bir tarafta bulunmak zorunda olduğundan, sanat eseri ahlaka dair bir şey söylemek zorundadır. Sanat eseri doğası gereği ahlaki bir gayeye yönelir. Tunalı, bu durumu veciz bir şekilde şöyle ifade etmiştir: “Sanat iç yapısı bakımından bir ethos’a, bir ahlaki hayata ve ruha sahiptir.”⁵⁰

Aristoteles’in felsefi sistemi içerisinde sanatı asli bir yerde konumlandırması ve sanata ahlaki bir gaye yüklemesi, yaşadığı dönemde sanatın toplumdaki yeri dikkate alındığında daha açık ve anlaşılır hale gelmektedir. Aristoteles’in hayatını sürdürdüğü dönemi de içine alacak şekilde Antikçağ’da özellikle tragedya, toplum tarafından fazlasıyla kabul görmüş bir sanat dalıydı. Sıradan bir Yunan vatandaşı için sözgelimi bayram günlerinde günde beş oyun izlemenin olağan bir durum olduğundan bahsedilir. Bu durumun çeşitli sebepleri olsa da en önemlisi tragedyanın ilgi çekici bir tür olması ve belirli bir entelektüel temel gerektirmemesiydi. Sözgelimi-

49 Hülya Can, “Aristoteles’te Katharsis Kavramı”, 68.

50 İsmail Tunalı, *Grek Estetik’i: Güzellik Felsefesi Sanat Felsefesi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi), 2011, 101.

mi şiir az sayıda okuma yazma bilen entelektüelin ilgi gösterdiği bir türdü. Şiir dinletilerine katılım sınırlıydı. Tragedya ise halkın geneli tarafından ilgi görmekteydi. İnsanlar yaşamları boyunca yaşadıkları acı tatlı olayların sahnede başka bir kimse tarafından sergilenmesini yüksek bir duygu yoğunluğuyla takip ederek iç hesaplaşmalar yapmakta ve kararlar vermekteydi. İnsana ve hayata dair bir hakikati özümseyen seyirci, yeni bir ahlaki değer kazanmaktaydı. Tragedyanın aynı zamanda bir iletişim aracı olması gibi toplumsal bir yönü de vardır. Tragedya toplu şekilde seyredildiğinden insanların paylaşım yapmasına imkân verirken kendisi de insanlar ile bir paylaşımında bulunmaktaydı. Tragedyanın insanlara ahlaki bir mesaj iletmesi, seyir tecrübesini beraberce yaşayan insanlara da erdemli bir insan olma yolunda atılan bir adımı, beraber atma imkânı vermektedir. Tüm bu bireysel ve toplumsal izdüşümleri göz önünde bulundurulduğunda Aristoteles'in sanata ahlaki bir gaye yüklemesi gayet makul ve tutarlı hale gelir.⁵¹

Aristotelesçi sistemin bütünlüğü ve tutarlılığı gereği filozofun tragedya yüklediği, kişinin erdemli bir kimse olmasına katkı sunması gayesinin tragedya özgü bir gaye olmayıp söz konusu gayenin genel olarak sanatın gayesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Filozofun müzik hakkındaki yaptığı açıklamalar bunu mümkün kılmaktadır. Şöyle ki, Aristoteles için müzik özel olarak ihtimam gösterilmesi gereken bir türdür. Müziğe bu denli kıymet vermesinin sebebi müziğin insan duygularını en iyi yansıtan tür olmasıdır. Bu sebeple en mimetik sanat dalı müziktir. Yukarıda da ifade edildiği gibi müziğin kişinin erdeme ulaşmasına nasıl bir katkı sağlayabileceği soruşturulduğunda şöyle bir cevapla karşılaşılır: Müziğin insan duygularını şekillendirme gücü yadsınamaz. Bilindiği üzere kimi makamlar insanları hüzünlendirirken kimisi coşturur. Müzik bu şekilde muhatabına katharsis yaşatır. Müzikteki katharsisin arınma boyutu ise müzik dinletisi sonunda yaşanan dinginliktir. Aynı şekilde kimi makamlar kişiyi öfkelenendirirken kimi makamlar dinginleştirir. Böylece müzik muhatabının ahlaki yapısını şekillendirebilir. Aristoteles üflemeli çalgıları, kişiyi kışkırtıcı etkisi olması sebebiyle yasaklamıştır.⁵² Yani Aristoteles'e göre müzik kişinin ahlaki yapısını değiştirme ve dönüştürme potansiyeline sahiptir. Söz konusu potansiyelin doğru yöne kanalize edilmesi sonucu müzik,

51 John Boardman, *Yunan Sanatı*, çev. Yasemin İlseven, (İstanbul: Homer Kitabevi, 2005), 264-267.

52Aristoteles, *Politika*, 243, 1341a.

muhatabının erdemli bir birey olmasına katkı sunabilir ve böylece gayesine ulaşmış olur.⁵³

Sanatın günümüzdeki konumu düşünüldüğünde, Aristoteles'in sanata bu denli belirgin bir şekilde ahlaki bir gaye yüklemesi garip karşılanabilir. Fakat bu noktada yukarıda da ısrarla vurgulanan bir nokta gözden kaçırılmamalıdır: sanatın toplumdaki yeri ve önemi. Ayrıca unutulmaması gereken bir diğer nokta da Aristoteles'in yaşadığı dönemde "sanat için sanat" düşüncesinin söz konusu dahi olmamasıdır. Sanat tıpkı zanaat gibi belirgin bir işleve sahipti. Sanatçılar sipariş üzerine üretim yapan kimselerdi. Sanat galerilere, sergilere, koleksiyonculara yabancıydı. Bu sebeplerle sanat ve zanaat *tekhne* ortak kavramıyla karşılanıyordu.⁵⁴

Sanatın ahlaki bir gaye taşıdığı, Aristoteles'e göre güzel sanat eserinin kişiyi erdeme ulaştırmada bir adım olduğu anlaşıldıktan sonra muhtemel bir yanlış anlama engellenmelidir. Aristoteles sanatın kişinin erdeme ulaşmasına katkı sunabileceğini, sunması gerektiğini düşünse de sanatın kişinin iradesine doğrudan yön verebileceğini iddia etmez. Sanat duygulara yönelik bir faaliyettir ve duygular üzerinde etkide bulunabilir. İdeal sanat eseri kişiyi, kişinin erdemli bir kimse olmasını engelleyebilecek olumsuz duygulardan arındırır. Muhatabın duygularındaki olumlu yöndeki değişiklik, iradesini doğrudan değil ancak dolaylı olarak etkileyebilir.⁵⁵

Aristotelesçi sistemde sanata atfedilen ahlaki gaye anlaşıldığında, kalokagathia kavramında mündemiç iyi ve güzel birlikteliği de daha anlaşılır olmaktadır. Hatırlanacağı üzere Aristoteles'e göre varlığın gayesi iyiye ve güzele ulaşmaktır. Bu iki kavram sistem içerisinde birbirini karşılayacak şekilde kullanılmaktadır. Sanat eseri söz konusu olduğunda gaye güzele ulaşmak olsa da gayesine ulaşmış güzel sanat eseri kişinin iyi ahlaklı olmasına katkı sunduğundan eser aynı zamanda iyi kelimesiyle nitelenebilmektedir. Böylece kalokagathia kavramı iyi ve güzel kavramlarının birlikteliğine işaret eden bir kavram olmaktadır.⁵⁶

Aristoteles'in döneminin sanat düşüncesine orijinal katkısı tragedyaya ahlaki bir gaye yüklemesi ve tragedyanın tüm öğelerini söz konusu gayeye uygun olacak şekilde kurmasıdır. Ahlaki gaye dışın-

53Aristoteles, *Politika*, 241-245, 1340a-1342b.

54Boardman, *Yunan Sanatı*, 14-16.

55Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 269.

56İsmail Tunalı, *Eстетik*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1984), 234.

da filozofun tragedya ve öğeleri ile alakalı söyledikleri döneminin kabullerini tekrarlayan niteliktedir.⁵⁷ Aristoteles sanata, kişiyi erdeme ulaştırmada bir adım olma gayesi yükleyerek ahlaki ve sanatsal güzel arasında kopmaz bir bağ kurmuştur. Kalokagathia kavramı da ahlaki iyi ile sanatsal güzel arasındaki söz konusu ayrılmaz birlikteliği karşılayacak şekilde kullanılmıştır.

Kalokagathia kavramının karşıladığı iyi ile güzel birlikteliği üzerinde yanlış anlaşılmalara önlemek amacıyla bir miktar daha durulabilir. Yukarıda da sıklıkla ifade edildiği gibi sanat eserinin gayesini gerçekleştirebilmesi için iyi ve güzel birlikteliğini sağlaması gerekmektedir. Ahlaki bir mesaj vermesi, kişinin tragedya sonucunda yeni bir ahlaki değeri özümsemesi ve böylece erdemli bir kimse olma yolunda bir adım daha atmış olması eserin iyi vasfını hak ettiğini göstermektedir. Ancak tragedya da nihayetinde bir sanat eseridir ve insanlar duygularına hitap ettiği, duygusal bir etkilenmeye imkân sağladığı için hayatlarında sanata yer açmaktadırlar. Söylenmek istenen şudur: Sanat didaktik bir üsluba sahip olmamalıdır, duygusal açıdan insanları etkileyebilmelidir. Katharsis ile tragedyanın insanları duygusal açıdan etkilemesi amaçlanır. Duygusal açıdan seyirciyi etkisi altında bırakan tragedya güzel vasfı ile vasıflanırken, oyunun sonunda seyircinin bir ahlaki değeri özümsemesine neden olması iyi sıfatıyla nitelenmesini sağlar. Anlaşılacağı üzere Aristoteles'e göre iyi ile güzel beraberlikleri durumunda değer kazanır.⁵⁸

Kalokagathia kavramının içerdiği iyi ile güzel birlikteliğini bir diğer açıdan da anlamlandırmak mümkündür. Kalokagathia, iki farklı varlığın gayesine ulaşmasına işaret etmektedir. İki farklı varlığın gayesine ulaşması ise katharsis sayesinde. Şöyle ki, bir varlık tarzı olan insan, katharsis sonucunda erdemli bir insan olmak yolunda bir adım atar. Erdeme ulaşması Aristotelesçi sistemde insanın gayesidir. İnsanın doğası akıllı bir canlı olmasıdır ve insan, aklının rehberliğinde hayat sürerse erdeme ulaşır. Erdem de varlığın bütününe nihai gayesi olan iyinin insana özgü halidir. Katharsis neticesinde kişi iyiliğe ulaşmada bir adım atarak, nihai gayesini gerçekleştirir. Sanat eseri de ayrı bir varlık tarzıdır. Seyirciye erdeme ulaşmasında katkı sağlayarak güzel olarak nitelenir ve kendi gayesine ulaşmış olur. Böylece hem seyirci hem de eser ga-

57 Stephen Halliwell, "Introduction", *Poetics* içinde, (Cambridge: Harvard University Press, 1999), 13-15.

58 Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 312-313.

yesine ulaşır. Ayrıca bütün bu sürecin sonucunda toplum da daha erdemli bir topluma dönüşmektedir.⁵⁹

Sanatın insan hayatındaki ve dolayısıyla toplumdaki yeri söz konusu olduğunda vurgulanması gereken nokta, sanatın yani mimesisin Aristotelesçi sistemde hem ahlakla hem de toplumla ilişkisinin pratik değil teorik bir ilişki olduğudur.⁶⁰ Kişinin daha fazla tragedya izleyerek daha erdemli olması söz konusu değildir. Aynı şekilde ruha dinginlik veren makamları dinleyen bir kimsenin de bizatihi bu sebeple daha erdemli olduğundan bahsedilemez. Sanat yalnızca kişinin erdeme ulaşması için uygun şartları oluşturur. Tragedya seyircisi oyun boyunca yanlış tercihlerin muhtemel sonuçlarıyla yüzleşir ve insan hayatına dışarıdan bakma fırsatı bularak bir sorgulama sürecine girer. Aynı şekilde ruha dinginlik veren makamları dinleyen bir kimse de olumsuz duygularından arınacağı için söz konusu kişinin erdemli bir hayat sürmesi kolaylaşır.

Aristotelesçi sistemde sanata yüklenen ahlaki gaye anlaşıldıktan sonra önlenmesi gereken bir diğer muhtemel yanlış anlama şudur: Filozof sanata ahlaki bir gaye yüklese de sanatı asla ahlaktan ibaret görmemiştir. Bu durumun kanıtı, filozofun güzel şeklinde nitelenebilecek sanat eserinin kişinin erdemli bir kimse olmasına katkı sağlayacak nitelikte olmasını gerekli gördüğü oranda belirli bir biçime sahip olmasını da gerekli görmesidir. Yani Aristoteles'e göre sanat eseri içerikten ibaret değildir, güzel şeklinde nitelenebilmesi için belirli biçim özelliklerine de sahip olması gerekir. Bu sebeple Aristotelesçi sistemde sanatın ahlaktan ibaret görülmesi mümkün değildir.⁶¹

İŞLEV

Bu başlık altında Aristotelesçi sistemde sanatın insan ve toplum hayatında nasıl bir yer işgal ettiği, yani işlevi üç adımda incelenecektir. Öncelikle sanatın bir bilgilendirme süreci olduğundan bah-

59Nurhan Tekerek, İsmet Tekerek, "Aristoteles'te Poetik ve Etik Bütünlük Örneklerle Eylem, Karakter ve Erdem", *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 26, (2008): 72.

60Stephen Halliwell, "Introduction", 9.

61Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007), 367.

sedilecektir. İkinci adımda ise söz konusu bilgilendirme sürecinin kişiye yaşattığı haz okuyucuya sunulacaktır. Son adımda ise Aristotelesçi sistemde eğitimin bir cüzü olması bakımından sanat ele alınacaktır.

Aristoteles'e göre sanat aynı zamanda bir bilgilendirme sürecidir. *Poetika*'da sanatın kaynağının ne olduğu sorusu üzerine yaptığı aşağıdaki açıklama, sanatın bir bilgilendirme süreci olduğunu düşündüğünün ve sanatı eğitimin bir parçası olarak kabul ettiğinin kanıtıdır.

Görünen o ki bütün olarak şiir sanatının ortaya çıkması iki nedene dayanır ve ikisi de doğal nedenlerdir: Taklit etme insanlarda çocukluktan itibaren doğal olarak ortaya çıkar, insanları diğer hayvanlardan ayıran şey taklit etmeye en yatkın hayvan olmaları ve ilk öğrendiklerini taklit yoluyla öğrenmeleridir, ayrıca bütün insanlar taklitlerden hoşlanır. Bunun bir göstergesi de eserlerden gelir: Görmekten rahatsız olduğumuz şeylerin birebir çizilmiş resimlerine, örneğin iğrenç hayvanların ve cesetlerin biçimlerine bakmaktan zevk alırız. Bunun bir nedeni şu: Öğrenmek, sadece filozofların değil, diğer insanların da daha az pay almakla birlikte, en çok haz aldığı şeydir. Resimlere bakmak hoşlarına gider çünkü baktıkları sırada bir şeyin ne olduğunu anlayıp çıkarsama yaparlar: "Bu o!" gibi. Daha önce görmedikleri bir şey taklit edilmişse, resim bir taklit olarak haz vermez de işçiliğinden, renginden ya da buna benzer başka bir nedenden dolayı haz verir.⁶²

Yukarıdaki pasajda Aristotelesçi sistemde sanatın aynı zamanda bir bilgilendirme süreci olduğu iddiasını destekleyecek iki argüman vardır. İlki Aristoteles'e göre insanların öğrendikleri ilk şeyleri taklit yani mimesis aracılığıyla öğrenmeleridir. İkincisi ise sanattan alınan hazzın filozofa göre esasında öğrenmeden alınan haz olduğudur. Bu iki argüman ışığında Aristotelesçi sistemde sanatın bir bilgilendirme süreci olarak da yer edindiği rahatlıkla söylenebilir. Böylece sanat eğitimin bir parçası olmuş olur.

İlk argüman olan insanların öğrendikleri ilk şeyleri taklit aracılığıyla öğrenmelerinden kastın ne olduğu üzerinde bir miktar durulabilir. Bilindiği üzere çocuklar çevrelerini gözlemleyerek ve gözlemlerini hayata geçirerek büyürler. Yemek yemek, yürümek, tuvalete gitmek gibi temel alışkanlıklar dahi çocuklar tarafından gözlemlenerek öğrenilir. Söz konusu gözlem ve gözlemleneni taklit alışkanlığı ya da yöntemi kişi tarafından yaşam boyu sürdürülür.

⁶²Aristoteles, *Poetika*, 9, 1448b.

Yani taklit bir bilgilendirme süreci olarak kişinin hayatında hep var olur. Güzel sanatlar özelinde değerlendirilecek olursa taklidin kişiye bir pencere açtığı, yaşama dair bir bakış açısı sunduğu söylenebilir.⁶³

Aristotelesçi sistemde kişi hayatı boyunca mimesis aracılığıyla öğrenmeye devam eder. Bu süreç şu şekilde işlemektedir: Önceki bölümlerden de hatırlanacağı üzere kişi tragedyaya izlerken oyun boyunca karakter ile empati kurar. Karakterin düştüğü duruma kendisi düştüğü takdirde ne şekilde davranacağını düşünür ve ne şekilde davranması gerektiğine karar verir. Karar aşamasında bir ahlaki yargıya ulaşır ve bir ahlaki değeri özümser. Sözgelimi “Yalan kişiyi içinden çıkılamayacak hatalara sürükler” gibi bir ahlaki yargıya ulaşması mimesisin bilgilendirme işlevinin gerçekleştiği anlamına gelir. Anlaşılacağı üzere mimesisin ahlaki iyiye ulaştırma gayesinin gerçekleşmesini mümkün kılan mimesisin bilgilendirme işlevidir.

Özel olarak tragedyanın genel olarak ise sanatın aynı zamanda bir bilgilendirme süreci olduğu Aristoteles'in *Poetika* dışında da ele aldığı ve ehemmiyet verdiği konulardandır. *Retorik* adlı eserinde de filozof izleyicinin tragedyaya boyunca izlediği olaylar ile alakalı çıkarım yapma sürecinin aynı zamanda bir bilgilendirme süreci olduğunun altını çizer. Aynı zamanda filozofun sanata hasrettiği gaye gibi işlev de tragedyaya özgü değildir. Resim, şiir hatta heykel de bir işleve sahiptir. Söz konusu sanat dalları muhatabına taklidi olduğu şeye dair fikir vererek bilgilendirme işlevini yerine getirir. Filozofa göre bazı zamanlarda sanat eserini kıymetli kılan taklit ettiği nesne değil muhatap ile eser arasında yaşanan bilgi edinme süreci olmaktadır.⁶⁴

Muhatap ile sanat eseri arasında yaşanan bilgi edinme sürecinin, bazı durumlarda taklit edilen nesnenin nasıl daha kıymetli olduğu filozofun *Poetika*'da yer verdiği örneklerden hareketle bir miktar açıklanabilir. Aristoteles bu konuya açıklık getirmek için bir ceset resmini örnek vermektedir. Bir ceset resmi insanlar tarafından ilgi görebilir, dahası beğenilebilir ve insanlar bu süreçten haz duyabilirler. Fakat insanların resmi beğenmelerinin ve yaşadıkları hazzın

63 Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, (İstanbul: Cem Yayınevi), 38.

64 Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 77, 1371b.

sebebi eserin bir ceset resmi olması değil ceset hakkında insanlara bilgi sunmasıdır.⁶⁵

Yukarıda da ifade edildiği gibi Aristoteles'e göre sanat eserinin kişiye yaşattığı hazzın kaynağı sanatın bir bilgilendirme süreci olması yani sanatın bilgi iletme işlevidir. Bu sebeple çalışmamız içerisinde haz kavramını işlev başlığı altında işlemekteyiz. Bilindiği üzere sanat söz konusu olduğunda haz kavramına değinmemek mümkün olmamaktadır. Haz "insanların doğal güzellikler ya da sanat eserleri karşısında duyduğu, temelini hoşlanmadan alan duygu" olarak tanımlanmaktadır.⁶⁶

Aristoteles'in sanat felsefesi söz konusu olduğunda ve hazzın konumunun ne olduğu araştırıldığında, filozofun eserlerinde dolayısıyla sisteminde hazzın merkezi bir konumda olmadığı görülmektedir. Dahası filozof eserlerinde hazza pek değinmemiştir. Bu sebeplerle aksini savunan pek çok düşünür ve sanatçı olsa da Aristoteles açısından hazzın sanatın gayesi olamayacağı açıktır. Ancak gaye olmaması sanatın muhatabına haz vermeyeceği anlamına gelmemektedir. Denildiği gibi bilgi iletme işlevi sanat eserinin muhatabının haz duymasına olanak sağlamaktadır. Bu sebeplerle Aristotelesçi sistemde sanatın yaşattığı hazzın esasında öğrenmeden duyulan haz olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁶⁷

Önceki paragraflarda yer verilen ceset resmi örneği bu noktada tekrar hatırlatılabilir. Hatırlanacağı üzere kişinin bir cesedin resmedildiği sanat eserine baktığında haz duyduğundan bahsedilmişti. Hâlbuki bir ceset kişiye korku ya da tikslenme duygusu yaşatır. Cesedin konu edildiği sanat eseri ise aynı kişiye haz vermektedir. Sanatın doğası anlaşılmadığı takdirde tezat gibi görünen bu durumun sebebi, kişinin esere baktığında taklit nesnesi olan ceset hakkında bilgi edinmesidir. Yani duyulan haz yukarıda da söylendiği gibi öğrenmeden duyulan hazdır. Bu hazzı mümkün kılan da sanattır.⁶⁸

Hazzın gaye olarak reddi Aristoteles tarafından *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde de şu ifadeyle gayet açık ve anlaşılır bir şekilde ifade edilmiştir: "Ayrıca hazza ilişkin bir sanat yok, oysa her 'iyi' bir

65Aristoteles, *Poetika*, 9, 1448b.

66Ayşe Taşkent, *Güzelin Peşinde: Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 221.

67Aristoteles, *Poetika*, 9,1448b.

68Aristoteles, *Poetika*, 9, 1448b.

sanatın eseri.”⁶⁹ Filozof herhangi bir eserin yalnızca haz yaşatması amacıyla yaratılmasına karşı çıkmaktadır. Haz, gayesine ulaşan sanat eserinin sonuç olarak kişiye yaşattığı duygu durumu olarak Aristotelesçi sistem içerisinde kabul görmüştür.

Aristoteles sanatçının eserini yaratırken seyircide haz uyandırmasını gaye edinmesinin ve muhatabın da kendisine haz yaşatacak sanat eserine yönelmesinin ihtimal dâhilinde olduğunu söyler. Filozof hazzın hem sanatçı hem de seyirci için cazip bir yönelim olduğunun bilincindedir. Dahası filozofa göre hazza direnmek öfkeye direnmekten daha güçtür. Ancak filozofa göre yalnızca erdemli olmayan sanatçı ve erdemli olmayan seyirci hazzın gaye edinildiği eserlere yönelecektir.⁷⁰

Haz ile alakalı verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Aristotelesçi sistemde hazzın yeri vardır; fakat filozof hazza sisteminde belirli şartları sağlaması halinde yer vermiştir.⁷¹ Eserin yaratım sürecinde sanatçının gayesi muhataba haz yaşatmak olmamalıdır. Muhatabın da esere yaklaşırken amacı haz yaşamak olmamalıdır. Gaye olarak merkezi bir konumda bulunmadığı takdirde hazzın sanatta yeri vardır. Güzel bir sanat eserini yaratmanın sanatçıya; güzel bir sanat eseri ile etkileşimde bulunmanın muhataba haz yaşatması kaçınılmaz bir durumdur.

Sanat aracılığıyla insanların yeni şeyler öğrenebildiği, dolayısıyla sanatın bir bilgilendirme süreci olduğu ve söz konusu sürecin muhataba doğal olarak haz verdiği açıklandıktan, hazzın gaye olarak kabulünün Aristotelesçi sistem açısından kabul edilebilir olmadığı da izah edildikten sonra sanat ve eğitim ilişkisi bir diğer veçhesiyle incelenebilir. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde eğitimin bir kısmı olması bakımından sanat ele alınacak, sanatın eğitime katkısının ne olduğu sorusu da bu bölümde cevaplandırılacaktır.

Sanat ile eğitim ilişkisini müzik örneği üzerinden ele alabiliriz. Aristoteles'e göre insanların hem dinleyici hem de üretici olarak müzik ile iştigalinin üç sebebi olabilir. İlk olarak bir kimse eğlenmek ya da acılarını bir nebze hafifletmek için müzik ile iştigal edebilir. Bu durumda müzik içki ya da uyuşturucuyla benzer bir işlev kazanır. İkinci olarak ise kişi müzik ile sağlıklı bir zihne ulaşmak için meşgul olabilir. Jimnastiğin bedene iyi gelmesi gibi müziğin de

69Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 149, 1152b.

70Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 28, 1105a.

71Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 273.

zihne iyi geldiğini, zihni sağlıklı ve dinç kıldığını düşünür. Müzikle iştiğalin muhtemel üçüncü sebebi ise kişinin boş zamanlarını müzikle güzel bir şekilde geçirme isteğidir.⁷²

Yukarıda sayılan üç ihtimal göz önünde bulundurulduğunda müziğin şu iki alanla doğrudan ilişkisinin bulunduğu görülmektedir: eğlence ve eğitim. Eğlence ile müzik ilişkisi ele alındığında sorulması gereken temel soru müziğin eğlenceden ibaret olup olmadığıdır. Müziğin insanlara haz veren onları neşelendiren bir eğlence unsuru olduğu gayet açıktır. Aristoteles'in konuya katkısı, müziği eğlenceden ibaret görmemesidir. Filozof müziğin bir boş vakit aktivitesi olarak kabul gördüğünün farkındadır. Ancak ona göre erdeme ulaşmayı gaye edinen kişi boş vakit etkinliklerinde dahi dikkatli olmalı, gayesine uygun hareket etmelidir. Söylenmek istenen şudur: Aristoteles'e göre kişi boş vakitlerinde müzik dinleyebilir, müzik dinlemek kişiye haz verebilir. Fakat dinlediği müziğin niteliği kişinin erdeme ulaşma gayesine hizmet etmek zorundadır. Kışkırtıcı müzikler değil ruha dinginlik veren, olumsuz duygulardan arındıran müzikler tercih edilmelidir. Böylece müzik doğasına uygun bir şekilde kişinin hayatında yer alırken kişinin de erdemli bir kimse olmasına katkı sağlayacaktır.⁷³

Aristotelesçi sistemde kişinin boş vakitlerinde dinlediği müziğin dahi belirli standartları sağlama gerekliliği dikkat çeken bir husustur. Aristoteles'in insan hayatına dair böylesi detaylı izahlar yapması ve reçeteler sunması kişiyi varoluş gayesi olan erdeme ulaştırmak içindir. Filozofa göre insan hayatı tüm safhaları ile bir bütündür. Söz konusu bütünü meydana getiren tüm parçalar kişiyi erdeme ulaştıracak ya da erdeme ulaşmasına katkı sunacak şekilde tasarlanmalıdır. Sanat da insan hayatının bir parçası olduğundan kişinin erdeme ulaşmasına katkı sunmak zorundadır. Ayrıca kişinin sanata yüklediği anlam ve sanatı hayatında konumlandığı yer, kendisinin ahlaki durumu hakkında da bilgi vermektedir. Müzik özelinde örnek verilecek olursa müziği yalnızca boş zamanlarında kendisine haz yaşatan bir unsur olarak gören ve müzik dinlerken yalnızca haz yaşamasını sağlayan nitelikte müzikler dinleyen kimsenin erdemli bir kimse olduğundan bahsedilemez. Fakat şu husus da gözden kaçırılmamalıdır: Sanatı hayatında yanlış konumlandırılan ve bu yönde yanlış tercihler yapan kimsenin erdem bakımından konumu, yalan söyleyen ya da hükmettiğinde adaletli bir şekil-

⁷²Aristoteles, *Politika*, 238, 1339a.

⁷³Aristoteles, *Politika*, 239-240, 1339b.

de hükmetmeyen kişinin konumu ile bir değildir. Yalan söylemek ya da adaletsizce hükmetmek ahlak ile doğrudan alakalı iken sanat ile ahlak dolaylı olarak ve teorik zeminde birbirleriyle alakalıdır.

Aristoteles kurduğu bütüncül sistemde müziğe eğitimin bir parçası olarak da yer vermiştir. Müziğin iki yönü onu eğitimin bir parçası olarak görmeye ve eğitimde ondan faydalanmaya imkân sağlamıştır. İlk olarak müziğin “belli zihin halleri yaratma” potansiyeli, onu eğitimin bir parçası kılmayı cazip kılmıştır. Ruha dinginlik veren, kıskırtıcı olmayan eserler dinlemek, felsefe ve bilimi kavramak konusunda zihni hazırlayabilir. Müziğin eğitimin bir parçası olarak kendisinden istifade edilmesini cazip kılan ikinci yönü ise dinleyene haz yaşatmasıdır. Kişi genç yaşlarda zevkli olmayan hiçbir etkinliğin bir üyesi olmak istemez. Müzik dinlemenin doğası gereği zevkli bir faaliyet olması eğitimde bir fırsat olarak görülmelidir.⁷⁴

Sanatı eğitimin bir parçası olması bakımından ele almaya imkân sunan tek tür müzik değildir. Tragedya da eğitim ile ilişkilendirilebilecek, eğitimin bir parçası olarak değerlendirilmeye müsait bir türdür. Tragedyanın iki temel özelliği vardır: betimleme ve kural koyma.⁷⁵ Betimleme yönü sayesinde tragedya seyirciyi hayattan kesitler sunar. Tragedya kural koyma yönü sayesinde eğitime katkı sunar ve eğitimin bir parçası olarak kabul edilir. Sahnelenen oyunu izleyen seyirci hayata ve insana dair ahlaki bir yargıya ulaşır. Ahlaka dair yeni bir yargıyı benimsetmesi tragedyanın kural koyma yönüne karşılık gelmektedir. Hatırlanacağı üzere ahlaki bir yargıya ulaşma tragedyanın arınma aşaması olarak adlandırılmaktaydı ve tragedyanın gayesi bu aşamada gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla tragedyanın, gayesine ulaştığında eğitime de katkı sunduğu rahatlıkla söylenebilir. Tragedyanın eğitime katkı sunması ve eğitimin bir parçası olarak kabul edilmesi gerekliliği bir örnek ile daha açık hale getirilebilir. Sözelimi insanlara dedikodu yapmanın yanlış bir davranış olduğunu anlatmak için didaktik bir konuşma yapmak yerine dedikodunun sebep olduğu bir yanlış anlaşılma sebebiyle büyük acılar çeken bir kimsenin ana karakteri olduğu bir tragedya izletilebilir. Şüphesiz ikinci yol daha etkili olacaktır. Böylece tragedya eğitimin bir parçası olarak değerlendirilmeyi hak edecektir.

Anlaşılabacağı üzere hem müzik hem tragedya yani genel olarak sanat eğitimle en az ahlakla olduğu kadar ilişkilidir. Bir varlık tar-

⁷⁴Aristoteles, *Politika*, 241-242, 1340b.

⁷⁵Halliwell, “*Introduction*”, s. 12.

zı olarak sanat eseri âlemdeki her şey ile ilişki içerisindedir, tıpkı âlemdeki her şeyin birbiriyle ilişki içerisinde olması gibi. Aristotelesçi sistemde, sistemi oluşturan tüm öğeler birbiri ile uyumlu bir ilişki halindedir. Bu durum Aristotelesçi sistemin tutarlı ve bütüncül bir sistem olduğunun kanıtıdır. Bu sebeple sanat hem eğitim ile hem de ahlakla doğrudan ilişkilidir.

SONUÇ

Sonuç olarak Aristoteles'in kendisinde sanat felsefesini dercettiği mimesis teorisinin teleolojik yapısının, sanatın doğası, gayesi ve işlevinin tespit edilmesiyle açıklığa kavuşacağı söylenebilir. Aristotelesçi sistemde doğa, gaye ve işlev kavramlarının sanat eseri söz konusu olduğunda nasıl anlaşılması gerektiği sorusu cevaplandırıldığında, bu makalenin temel iddiası olan filozofun sanata yüklediği gaye yani sanat eserinin muhatabının erdemli bir birey olmasına katkıda bulunması gerekliliği açık ve anlaşılır olmaktadır. Aristoteles'e göre doğal varlıklar gibi sanat eseri de madde ve formdan müteşekkil bir doğaya sahiptir. Doğal varlıkların aksine sanat eserinin maddesi formuyla sanatçının elinde ve sanatçının eliyle bütünleşmektedir. Sanatçının elinde doğası inkişaf eden sanat eseri, maddesine içkin bulunan gayesine yönelir. Maddesi insan olduğu için eser, insana dair bir şey söylemek zorundadır. İnsana ya da hayata dair bir hakikati dile getirmek ahlaki bir yöne meyletmek olduğundan sanat eserinin gayesi ahlakidir. Kişinin daha erdemli bir birey olmasına katkı sunan sanat eserinin gayesine ulaştığı rahatlıkla söylenebilir. Sanat eseri, doğasına içkin bulunan gayesini gerçekleştirirken bir işlev edinmektedir. Aristoteles'e göre sanat eğitimin bir parçasıdır ve bilgi iletme ile haz yaşatmak şeklinde iki işleve sahiptir. Sanat eseri muhatabına, insana ve hayata dair bir hakikati özümsetirken bilgi iletme işlevini yerine getirirken, tüm bu süreç muhataba haz yaşatır. Akıldan asla çıkarılmaması gereken nokta ise Aristotelesçi sistemde hazzın doğrudan bir gaye olmayacağıdır.

KAYNAKLAR

- Aristoteles. *Eudemos'a Etik*. Çev. Saffet Babür. Ankara: Dost Kitabevi, 1999.
- Aristoteles. *Fizik*. Çev. Saffet Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Aristoteles. *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. Çev. Saffet Babür. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.
- Aristoteles. *Poetika: Şiir Sanatı Üzerine*. Çev. Ari Çokona-Ömer Aygün. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Aristoteles, *Politika*. Çev. Mete Tuncay. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Aristoteles, *Protreptikos ve Evren Üstüne*. Çev. Oğuz Özügül. İstanbul: Pencere Yayınları 2003.
- Aristoteles, *Retorik*. Çev. Mehmet H. Doğan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Aristotle, *Poetics*. Ed. and Çev. Stephen Halliwell. Cambridge: Harvard University Press, 1999.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007.
- Boardman, John. *Yunan Sanatı*. Çev. Yasemin İlseven. İstanbul: Homer Kitabevi, 2005.
- Butcher, S. H., *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art: with A Critical Text and Translation of the Poetics*, 4th ed. London: Macmillan, 1932.
- Can, Hülya. "Aristoteles'te Katharsis Kavramı". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* (2006): 63-70.
- Carroll, Noel. *Sanat Felsefesi: Çağdaş Bir Giriş*. Çev. Güliz Korkmaz Tirkeş. Ankara: Ütopya Yayınları, 2012.
- Heidegger, Martin. *Tekniğe İlişkin Soruşturma*, Çev. Doğan Özlem. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1998.
- Halliwell, Stephen. "Aristotelian Mimesis Reevaluated". *Journal of the History of Philosophy* 28 (1990): 487-510.
- İbn Rüşd. *Poetika (Şiir) Orta Şerhi*. Çev. Ali Tekin. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- İbn Rüşd, *Poetika (Şiir) Üzerine Küçük Şerh*, Çev. Ali Tekin, İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3-4 (2014): 35-41.
- İbn Sina. *Poetika*, Çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Kart, Berfin. "Aristoteles ve Heidegger'in Sanat Kuramlarında "Poiesis" ve "Phronesis"". *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* (2015): 77-88.

- Koca, Engin. "Aristotelesçi Sistemde Fizik ve Sanat İlişkisi". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 43 (2017): 1-23.
- Moran, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Soykan, Ömer Naci. "Estetiğin Problemleri". *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, Ankara: Babil Yayıncılık, C. V, 2007.
- Şener, Sevda. *Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi*. Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Şener, Sevda. *Yaşamın Kırılma Noktasında Dram Sanatı*. Özen Yula (hızr.), İstanbul: Yapı Kredi Bankası, 1997.
- Taşkent, Ayşe. *Güzelin Peşinde: Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'de Estetik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Tekerek, Nurhan ve İsmet Tekerek. "Aristoteles'te Poetik ve Etik Bütünlük Örneklerle Eylem, Karakter ve Erdem". *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* 26 (2008): 57-84.
- Tunalı, İsmail. *Estetik*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1984.
- Tunalı, İsmail. *Grekt Estetik'i: Güzellik Felsefesi Sanat Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.

“GAZETE TA‘BİR OLUNUR HAVÂDİS KÂĞITLARI...”: OSMANLI SİYASETİNDE SİYASÎ BİLGİ VE İSTİHBARAT KAYNAĞI OLARAK YABANCI GAZETELER (1720-1789)

Fatma Zehra Beyaz

İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
fzehraarslan@gmail.com
0000-0002-4245-8170

Öz

Avrupa-merkezci ve ilerlemeci tarih yazımında önemli bir yer tutan “geri kalmışlık” tezinin temellendirildiği alanlardan biri de matbaa ve onun etrafında yaşanan gelişmelerdir. Matbaanın yaygınlaşması ve akabinde gelen bilgi üretim-dağıtım süreçlerinde yaşanan değişim ile Avrupa’nın “ilerlediği”, diğer medeniyetlerin bu gelişmelere “geç kaldığı” öne sürülmektedir. Bu makalede, söz konusu tez Osmanlı arşiv kayıtları ve güncel Avrupa literatürü yardımıyla sorgulanmaktadır.

İlk planda Avrupa’da matbaanın yaygınlaşması, okur-yazarlığın artışı, sözlü ve el yazması kültürden matbu kültüre geçişin altındaki muharrik gücün keyfiyeti özetlenmektedir. Ardından bazı Osmanlı bürokratlarının bu değişimi ne şekilde algılayıp idrak ettikleri üzerinde durulmaktadır. Bu

33

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*
Makale

Cilt 27 sayı 53 (2022/2): 33-91
Gön. Tar.: 11.06.2022
Yay. Tar.: 02.12.2022
doi: divan.1129521

süreçlerin bir sonucu olarak XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa’da siyasî, ticarî ve istihbarî bilgi kaynağı hâline gelen gazetelerin, XVIII. yüzyıl başı itibarıyla Osmanlı siyasetinin daimî bilgi kaynakları arasına girişi ele alınmaktadır. Asır boyunca yaşanan dış ve iç gelişmelere paralel şekilde yabancı gazetelerin, Osmanlı bürokrasisinde istihbarat kaynağı olarak yükselişi, çalışmanın esas meselesini teşkil etmektedir.

Karlofça Antlaşması ile fetihçi siyaset anlayışını bir kenara bırakıp diplomasiyi merkezine alan Osmanlı siyasetçileri, diplomatik sahada ellerini kuvvetlendirebilmek amacıyla siyasi bilgi kaynaklarını çeşitlendirmişlerdir. Devlet ricalinin, değişen dünyayı okuma gayretlerinin bir çıktısı olarak Avrupa gazetelerini yakından takip etmeleri, Osmanlı arşiv kaynakları ışığında incelenmektedir. Bir bi-haber olma durumundan ziyade derin “bir zihniyet farkı”na işaret eden bu çalışma, Osmanlı siyasetçisinin, bir yeniliği anlamlandırma sürecinde yaşadığı med-cezirleri yani meselenin, “ilerleme-gerileme” tartışmasına indirgenemeyecek çetrefilli yapısını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gazete, matbaa, Avrupa’da bilgi üretimi, istihbarat, erken dönem Osmanlı diplomasisi.

“NEWS SHEETS CALLED GAZETTE”: OTTOMAN POLITICS AND THE ROLE OF FOREIGN NEWSPAPERS AS A MEANS OF INFORMATION AND INTELLIGENCE GATHERING (1720-1789)

Abstract

The thesis of backwardness holds a significant place in the Euro-centric progressivist history-writing. A main pillar of the thesis has been the question of the printing press in Ottoman history. Based on the Ottoman archival records and the contemporary European literature, this article attempts to question its central assertion that the European civilization advanced through the spread of the print whereas the others lagged behind in the lack of the print.

The article starts with a discussion of the spread of printing in Europe, the increase in literacy, the factors behind the transition from oral culture to print culture, and the Ottoman awareness on this European progress. As a consequence of these developments, starting from the second half of the XVIIth century, newspapers became an essential source of intelligence on political and commercial affairs while they gradually became a constant source of information for Ottoman policymakers in the XVIIIth century. The urgent nature of foreign and domestic issues in this century transformed European newsletters into a means of intelligence gathering.

The treaty of Karlowitz ended the longlasting conquest policy and shifted the focus from the battlefields to the diplomatic arena. This study demonstrates that the Ottoman policymakers began to diversify their sources of information to keep pace with ever changing European politics in order to stand firm in diplomatic negotiations. Thus, they scrutinized European newspapers on a regular basis. Finally, this study argues for the existence of a fundamental difference in mentality between the Ottomans and Europeans rather than making a case for Ottoman ignorance. Based on Ottoman documents, it attempts to survey the way in which Ottoman policymakers made sense of a novelty and argue that while the process had its own ebbs and flows, it resists any simplification based on the dichotomy of progression vs. backwardness.

Keywords: Newspapers, periodicals, printing press, information generation in Europe, intelligence, early Ottoman Diplomacy.

GİRİŞ

XVIII. yüzyılda meydana gelen siyasî, iktisadî, içtimaî hadiseler üzerinde çalışmak, kaygan bir zemin üzerinde yürümeye benzer. Zira bu dönemdeki hadiselerin mahiyeti, içine girildikçe zahirde görünenden oldukça uzaklaşarak, izahı zor bir hale dönüşüp girift bir vaziyet alır. Bu alanda çalışmanın ikinci bir zorluğu ise birkaç kronik, vesika üzerinden bu dönem hakkında önceden verilen ideolojik hükümlerin, tarih yazımını âdeta esir alması ve varılacak neticelerin bu kanaatlere dayandırılması mecburiyetine dair zımnî ön kabuldür. Bu hükümlerin sıhhatinin, Osmanlı arşiv kayıtlarının mukayeseli bir yaklaşımla, yani ilk elden bizzat “Osmanlıların” kendisine müracaatla sorgulanmasının büyük zorlukları beraberinde getirmesi, XVIII. yüzyıl araştırmalarının istenen seviyeye ulaşmasını engellemektedir.

Bu döneme dair en zorlu araştırma alanlarının başında ise Avrupa’da gelişen yeniliklerin Osmanlılar tarafından nasıl algılandığının tespiti gelmektedir. Bu miyânda birbirinin zıddı olarak gelişen iki hâkim görüş, doksanlı yıllara kadar egemenliğini korumuştur. Bunlardan Avrupa-merkezci tarih yazımı, düalist bakışın tesiriyle XVIII. yüzyıl Osmanlı dünyasını; Avrupa’dan kopuk ve tamamen kendi içine kapanmış, bambaşka bir âlem olarak tasvir etmektedir. Buna bağlı olarak da Osmanlıların, Batı’daki gelişmelerden kâh bî-haber bir şekilde varlığını sürdürdüğünü, kâh Batılılaşma yolunda belli-belirsiz adımlarla, istikametsiz, yönsüz, öykünmeci bir “ilerleme” içinde olduğunu iddia etmektedir. Bu görüşe göre Avrupa ile temasta zaman zaman yıldızın parladığı anlar olsa da Batı’da neşv ü nemâ bulan pek çok “teceddüd” e Osmanlılar “geç” kalmıştır.¹ Osmanlıların klasik dönemine odaklanan “büyük ve şanlı tarih” yaklaşımı da, Avrupa-merkezci görüşün tesirindedir.

1 Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, çev. İhsan Durdu, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000, birinci baskı 1982), 353-369. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997, birinci baskı 1942), 37-73. “İmparatorluk silahını yenilemekte o kadar gecikmişti ki, şimdi bu yeni silahı kullanabilmesi, ona intibak edebilmesi için, eskiyi en küçük zerresine kadar feda etmesi, atması lazımdı. (...) Canlı bir terkip olmayı çoktan bırakmış, fakat dağınık eczası, ayak bağları şeklinde her adıma engel oluyordu.” Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 71; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi -1-*, (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1966, birinci baskı 1966), 40-50; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, birinci baskı 1931), 8-9.

Bu yaklaşımda genellikle Osmanlı tarihi, kuruluş devrinden başlanarak XVII. yüzyıl yarısına kadar getirilmekte, XVIII. yüzyıl, bir bakıma kusurlu addedilerek “sessizce” geçiştirilmektedir.²

Son yirmi yılda yükselişe geçen küresel tarihçilere göre XVIII. yüzyıl Avrupa’sına has bir olgu olarak ele alınan “Aydınlanma”da, Osmanlıların ve diğer dönem devletlerinin katkısı da vardır. Ayrıca medeniyetleri birbirleriyle gereksiz bir yarış içine sokan ileri-geri gibi tavsifler sıhhatli değildir.³ Karşılaştırmalı tarih metodunu kullanan bazı günümüz tarihçilerine göre XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı’da ve Avrupa’da yaşanan entelektüel ve kültürel gelişmeler aynı refleks ve zemin üzerine bina edilmemiş olsa bile pek çok açıdan paralellik göstermektedir.⁴

Yukarıda özetlenen yaklaşımların sonuncusundan beslenmekle birlikte daha kapsayıcı ve geniş bir zemine oturan “*Aslında ne oldu?*” sorusunu odağına alan tarihçilik anlayışına göre ise, XVIII. yüzyılda Osmanlı dünyası, kendi iç dengeleri açısından değerlendirilmelidir. Böyle bir açıdan yaklaşıldığında XVIII. yüzyılda gözlemlenen değişimler, bir kopukluktan çok, devamlılık içinde yer alan “normal” bir süreç hâline gelmektedir.⁵ Buradan bakıldığında geç kalmışlığın kusuru ile malul bir dünya ile karşılaşılmaz. Aksine Osmanlı yüksek zümresinin, her dönemde Avrupa ile bir şekilde ilişki içinde olduğu fark edilir. Ve iddia edildiği gibi iki dünya arasında yeni fikirlerin alışverişini engelleyen bir demir perdenin

---

2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ayşe Berktaş, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007), 290-291. Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi öncü tarihçilerin daha çok kuruluş dönemi ile klasik döneme odaklanan çalışmaları bu bağlamda hatırlanabilir.

3 Sebastian Conrad, “Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique,” *American Historical Review*, 117/4, (October 2012): 999-1027. Bu yaklaşım, yirminci yüzyıl oryantalistlerinin inşa ettiği hâkim paradigmaya göre daha insafli olsa da “Aydınlanma” gibi kavramların sorgulanmasına mâni olması ve modern dünyaya giden süreci, kısacası “modernizm” tecrübesini idealleştirmesi sebebiyle üzerinde düşünülmesi gerektirmektedir. Ayrıca bu makalede ele alınan gazete vb. “Aydınlanma” araçlarının, Batı’nın kendi içinde bile yeknesak seyirde ilerlemediği ve Osmanlı’nın da içinde bulunduğu dünyanın geri kalanının, bu sürece doğrudan bir katkıları olmadığı da göz önüne alındığında “modernizmin” ne derece ortak bir temele dayandığı tartışmalı hâle gelmektedir.

4 Marinus Sariyannis, “The Limits of Going Global: The Case of Ottoman Enlightenment(s),” *History Compass*, 18/9, (September 2020): 1-13.

5 Edhem Eldem, “On Sekizinci Yüzyıl ve Değişim,” *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*, 19, (1999): 195.

bulunmadığı görülür.⁶ Ayrıca XVIII. yüzyılda meydana gelen değişimlerin ve yeni karşılaşmaların, büyük yenilgiler karşısında gösterilen istemsiz-ani refleksler yahut yabancı bir modelin cazibesine kapılma olmadığı, iç ihtiyaçlardan kaynaklanan akılcı tercihler olduğu da anlaşılmaktadır.⁷ Zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda değişimler geçiren karmaşık bir yapıya ve pragmatik-esnek bir dünya görüşüne sahip olan Osmanlı merkez siyasetinin⁸ “gazete” ile karşılaşması da böyle bir ihtiyaç neticesinde vuku bulmuştur.

Bu kapsamda öncelikle bu yeni aracın Avrupa’daki gelişim süreci ile erken modern dönemdeki inişli-çıkışlı macerası, güncel Avrupa literatürü üzerinden okunacaktır. Osmanlı devlet ricalinin, bu gelişmelerin neresinde durduğu, Osmanlı kaynakları üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Akabinde Osmanlı arşiv vesikaları incelenerek hangi ihtiyaç ve sâiklerin, yabancı gazeteleri Osmanlı siyasetine, kimi zaman bir istihbarat kimi zaman da bir “siyasî bilgi kaynağı” olarak dâhil ettiği ele alınacaktır. Osmanlıların “gazete” ile yoğun olarak muhatap olmaya başladıkları zaman dilimi, bu yeniliği nasıl algıladıkları ve ne şekilde kullandıkları nazara verilecektir.

Ardından yabancı gazetelerin Osmanlı siyasetinin XVIII. yüzyılda vazgeçilmez kaynağı hâline geliş sürecine atf-ı nazar edilecektir. Gazetelerin hangi kaynaklardan ne şekilde toplandığı, bürokratik kalemelerde tercümeleri, takip edilen haberler, alınan bilgilerin başka kaynaklar üzerinden sorgulanması ve dış siyaseti yönlendirme noktasındaki rollerine değinilecektir. Son olarak yabancı gazete takibinin, Osmanlı bürokrasi ve diplomasisinde meydana getirdiği sessiz değişimler ile yabancı gazetelerle hemhâl olma tecrübesinin, Osmanlıların gazeteye bakışlarına tesiri tartışılacaktır. Böylece

6 Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2018), 149-150.

7 Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, 150; Feridun M. Emecen, “Matruşka’nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve “Lale Devri” Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme,” *Osmanlı Araştırmaları*, LII, (2018): 79-98.

8 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Bâb-ı Âlî 1789-1922*, (İstanbul: Alfa, 2019), 34; Gabor Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları: Osmanlı-Habsburg Rekabeti Bağlamında Osmanlı Büyük (Grand) Stratejisi,” *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 107.

bugüne kadar incelenmemiş olan Avrupa menşeli gazetelerin, Osmanlı dünyasındaki deveranına ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Büyülü bir karşılaşma anından, âni bir refleksten yahut zorla ka-
bullenilen bir yenilikten ziyade; bir anlayış ve siyaset tarzının yavaş
ama daimî evrimine şahitlik edilecektir. İçinde sessiz değişimi ba-
rındıran bir devamlılığın eseri olan bu “doğal” karşılaşmanın yapı-
sına ve karşılaşma sırasındaki cârî zihniyetin bazı sınırlılıklarına da
işaret edilecektir.

1. “ULÛMA RAĞBET OLSUN İÇİN”: AVRUPA’DA BİLGİ ÜRETİM- DAĞITIM SÜREÇLERİNDE DEĞİŞİM VE GAZETENİN ORTAYA ÇIKIŞI

F. Braudel, Avrupa dışında kalan medeniyetlerin tarihî tecrübe-
lerine dair öne sürülen “geri/geç kalma” tezinin, üç konu etrafında
teşekkül ettiğini ifade etmektedir. Bunlar matbaa, açık deniz sey-
rüseferi ve ateşli silahlardır.⁹ Bu bağlamda Avrupa’nın dünya ta-
rihindeki ayrıcalıklı yerini göstermek üzere ilk adım olarak matbaa
ve okur-yazarlığın artışı üzerine kapsamlı bir literatür meydana ge-
tirilmiştir.¹⁰ Genellikle modernizm tecrübesini merkeze alan araş-
tırmacılar tarafından ilerlemeci bir tarih anlayışı ile vücuda getiril-
miş olan bu çalışmalardaki¹¹ görüşleri olgunlaştıran E. Eisenstein’e
göre matbaa ve ardından gelen gazete vb. araçlar, XVI. yüzyıldaki
Rönesans-Reform gibi süreçleri güçlendirmiş, okur-yazarlığı artı-

9 Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. Yüzyıllar*, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Gece Yayınları, 1993), 337. Barthold’un *İslâm Medeniyeti Tarihi* incelendiğinde Braudel’in tespiti-
nin hakikati ortaya çıkar. Bkz. V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (yy.:
Nev Yayınevi, 1962, birinci baskı 1918, çeviri ilk baskı 1940), 134-146.

10 Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*,
çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: YKY, 2001, ilk baskı 1962); Walter Ong,
Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözlün Teknolojikleşmesi, (İstanbul: Metis Yayınları,
2020, ilk baskı 1982); Asa Briggs, Peter Burke, *Medya’nın Toplumsal Tarihi:
Gutenberg’ten İnternete*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Erkan Uzun, (İstanbul:
Kırmızı Yayınları, 2011, ilk baskı 2002).

11 Ong’un çalışması ileri-geri ikiliğine atıf yapmaktan kaçınması, yazılı ve
sözlü kültürleri farklı birer zihniyet yapısının çıktısı olarak değerlendirmesi
bakımından dönemin Avrupa-merkezci literatüründen bir miktar ayrıl-
maktadır.

arak modern bilimlerin önünü açmış, otorite eleştirisini teşvik etmiş ve XVII. yüzyıldaki bilimsel devrimi hızlandırmıştır.¹²

1990'lardan itibaren sonuç odaklı ilerlemeci tarih anlayışını bir kenara bırakarak süreci merkezine alan yeni çalışmalar yapılmıştır. Yeni yaklaşımlar, Avrupa'da bilgi/haber üretim-dağıtım süreçlerinin değişimini, o günün bakışı ile ele almaya çalışmakta olup bu görüşlerin zirvesi sayılan Eisenstein ve seleflerinin görüşlerini abartılı bulmaktadır. Onlara göre matbaanın ve onun uzantısı sayılan ama aralarında doğrusal bir ilişki bulunmayan gazetenin gelişimi, bugün düşünülenden çok daha sancılı olmuş ve bu yenilikler zannedildiği kadar hızlı kabul görmemiştir. Ayrıca bugün hayli tartışmalı konu başlıkları hâline gelen bilimsel devrim vb. süreçlerde iddia edilen değişimleri ne oranda gerçekleştirdikleri meçhuldür. Açık olan bir şey varsa o da kitle iletişim araçlarının ancak iki asırlık bir emekleme sürecinden sonra XVIII. yüzyılda gerçek bir kamusal bilgi devrimine yol açmış olduğudur. Bu açıdan bakıldığında iki yüzyıllık bir sürecin ne derece devrim sayılabileceği tartışmalıdır.¹³

En önemlisi de matbaanın yayılması ile "*Bilgi, Tanrı'nın armağanıdır, onun için de satılamaz*" prensibi terk edilmiştir.¹⁴ Bilgi/haber üretimi, bunların satışından para kazanabileceğini keşfeden matbaa sahibi tüccarların eline geçmiştir. Böylece bilgi, önce tüketim nesnesi hâline getirilmiş, ardından da satış kaygısı, propaganda, kamuoyunu yönlendirmek vb. amaçlarla çokça manipüle edilmiştir. Bundan dolayı Avrupa'da pek çok kişi, özellikle de güvenilir bilgiye ihtiyaç duyanlar, XVII. yüzyıl sonlarına kadar matbu haberlere rağbet etmemiştir. Zira el yazması ve sözlü kültürün hâkimiyetinde olan önceki dönemde bilginin, yüz yüze aktarılması esastır. Haberin/sözün güvenilirliği, söyleyenin/yazanın itibarı ile irtibatlıdır; büyüyen kitle piyasasına yönelik yayınlarda bu hayafı bağlantı kopmuştur.¹⁵

Matbaanın yaygınlaşmasına paralel olarak XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da gazetenin atası sayılabilecek farklı formatlarda bir-

¹²Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, (Cambridge: Cambridge Press, 1979, birinci baskı).

¹³Andrew Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı: Dünyanın Haberleşme Süreci*, çev. Ecem Mutludoğan, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2022), 10-16; Briggs, Burke, *Medya'nın Toplumsal Tarihi*, 32.

¹⁴Peter Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 149.

¹⁵Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 11-14, 50, 120-121, 233-237, 240-251.

kaç neşriyat tedavüle girmiştir. Bu haber mecralarının takipçileri ise daha çok dedikodu, taze haber, nasihat vb. ihtiyaç duyan alt sınıflardır. Avrupa’daki seçkinler, gerçek bilginin peşindeki tüccarlar bu tür mecralardaki bilgilere, sıhhatli olmaması sebebiyle rağbet etmemektedir. Dolayısıyla haberin farklı ellerde farklı amaçlarla ticarileşmesi ve kitleleşmesi, bilgi üretim ve dağıtımını zannedildiği gibi kolaylaştırmadığı gibi bilginin/haberin itibarını büyük oranda zedelemiştir.¹⁶

Avrupa’da gazetenin çıkışına zemin hazırlayan ve bu noktada matbaadan daha önemli rol oynayan asıl gelişme iddia edildiği gibi bilimsel devrim değildir. Kapitalizme giden yolda bir adım sayılabilecek XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselen okyanus ticaretidir. Zira Doğu’dan Avrupa’ya gemilerle baharat, ipek vb. eşyalar taşıyan tüccarlar için “düzenli bilgi akışının sağlanması” elzemdir. Deniz aşırı faaliyetleri artan Avrupalı tüccarlar, uzak limanlardaki ticarî yatırımlarını korumak, fiyat hareketlerini takip etmek ve farklı bölgelerdeki ortaklarıyla haberleşmek zorundadır. Ticaretin devamlılığının teminatı olan barışı korumakla görevli diplomatlar da, buldukları bölgelerdeki diplomatik faaliyetlere yön verebilmek için aynı oranda düzenli bilgi akışına ihtiyaç duymaktadır.

Bu ihtiyaçların neticesinde son derece gelişmiş bir ticaret ve diplomasi merkezi olmakla kalmayıp Avrupa posta sistemlerinin de merkezinde yer alan Venedik’te XVI. yüzyılın ikinci yarısında ilk ticarî haber ajansları ortaya çıkmıştır. Bu ajanslar, doğru ve düzenli habere ihtiyaç duyan ve buna önemli bir bütçe ayırabilecek kişilere, şahsa özel “el yazması haber bültenleri” hazırlamaktaydı. Matbu bilgiye olan güvenin azlığından dolayı daha çok seçkinler ve tüccarlar tarafından tercih edilen İtalyanca “Avviso” adı verilen yazma bültenler, XVII. yüzyılın sonlarına kadar güvenilir bilgi kaynakları olarak varlıklarını güçlü bir şekilde sürdürmüşlerdir.¹⁷

XVI. yüzyılın sonlarında Avrupa’nın başta Venedik, Frankfurt, Amsterdam gibi kentleri olmak üzere pek çok şehirde tüccarlara yönelik olarak düzenli bir şekilde fiyat listeleri de yayınlanmaya

16 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 12-16, 50-94, 115, 120-121, 140-146; Brendan Dooley&Sabrina A. Baron ed., *The Politics of Information in Early Modern Europe*, (London&New York: Routledge, 2001), 1-4.

17 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 120-146; Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 60-62, 160.

başlanmıştır.¹⁸ Böylece haber ticarileştiği gibi, ticarî yükseliş de bilgi ile ilintilenmiş, ticaret ile bilgi üretim ve dağıtım süreçleri arasında karmaşık bir bütünlüşme yaşanmıştır. Haberin, kimi zaman ticaretin nesnesi, kimi zaman da öznesi olduğu bu dönemler, konuyu araştırmak isteyen tarihçiler için girift bir manzara arz etmektedir. Bazı araştırmacıların, enformasyonun metalaşması süreci ile kapitalizm tarihini ilişkilendirmesi son derece haklı bir tespit olduğu gibi bu iki hadisenin iç içe geçmiş yapısını özetlemesi bakımından da önemlidir.¹⁹

XVII. asır başlarında posta sistemlerinin daha hızlı ve daha ucuz hale gelmesiyle haber yayıncılığının eksenini, Avrupa'nın güneyinden kuzeyine, ticaretin daha canlı olduğu Augsburg, Nürnberg gibi şehirlere kaymıştır. Bugünkü anlamıyla gazetenin icadı ise 1605 yılında matbaa satın alarak el yazması haber ticaretini makineleştirmek isteyen Strasbourglu bir tüccara nasip olmuştur. Fakat ilk gazeteler, düşünüldüğü gibi hararetle karşılanmamış, birbiri ardınca açılan pek çok gazete çok geçmeden kapanmıştır. Gazetenin toplumda biraz da olsa yer edinebilmesi ve sayısının artması ancak 1618'de başlayan Otuz Yıl Savaşları ile 1642-51 arasında İngiltere'de yaşanan iç savaşın artırdığı haber ihtiyacı ile mümkün olmuştur. Bu tarihlerden XVII. yüzyılın sonuna kadar gemi inşa ve ticaret merkezleri olan kuzey Avrupa (İngiltere ve Hollanda) başta olmak üzere kıtanın çeşitli yerlerinde bazı haftalık gazeteler neşredilmiştir. Böylece deniz ticaretinin yükselişi ile bilgi üretim-dağıtım süreçlerinde yaşanan değişim arasındaki paralellik artarak devam etmiştir.²⁰

Ticaret ile bilginin yolunun kesişmesi düşünüldüğü kadar iyi netice vermemiştir. Gazete, asrın ilk çeyreğinden sonra öncülü olan matbu haber risalelerinin akıbetine uğramış ve ilk olarak İngilizler tarafından propaganda mecrası hâline getirilmiştir.²¹ Fransa'da sarayın ve kralın methiyelerinin aracıları iken Hollanda'da satış kaygısı

18John J. McCusker, Cora Gravesteijn, *The Beginnings of Commercial and Financial Journalism*, (Amsterdam: Neha, 1991), 22-25.

19Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 2.

20Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 203-241; Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 168-169.

21Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 240-241. "Kriz zamanlarında bir gazete, kamuoyunu şekillendirmeye ve yönlendirmeye yardımcı olabilir; daha sakin zamanlarda ise gazeteler resmî bakış açısını yayabilir; üçüncü olarak, gazeteler morali yükseltebilir ve insanları itaat etmeye alıştırebilirdi. Bunun kontrollü bir basın için faydalarına ilişkin oldukça samimi görüşlerdi."

ile tabloid formata dönüşmüştür. Özellikle bu son format gazeteyi doğru bilgi verme aracı olmaktan uzaklaştırmış, bir eğlence/dedikodu aracı haline getirmiştir.²² Bundan dolayı Avrupa’da matbu gazeteler yayılmasına rağmen daha güvenli bulunan el yazması haber üretimi devam etmiştir.²³

XVIII. yüzyılda deniz taşımacılığının gelişimi ve son derece artan deniz ticareti gazetelerin dolaşımını artırmıştır. Bunun yanı sıra tıpkı gazetenin çıkışına zemin hazırlayan dönemde olduğu gibi ticaret ile bilgi dağıtım süreçlerinde tam bir bütünleşme yaşanmış, gazeteler de deniz ticareti yapan gemilerin varış ve yola çıkış bilgilerini yayınlanmaya başlamışlardır. Gazete ile iktisadî sistem, neredeyse ayrılmaz bir şekilde iç içe geçmiş gibidir. Asrın ortalarına doğru gazetelerde ilk defa reklam yayınlanmaya başlaması ile Avrupa’da ticaret ve bilgi üretim-dağıtım süreçlerindeki bütünleşme zirveye çıkmıştır.²⁴ Artık “haber başka bütün mallar gibi ya para ödeyerek ya da değiş tokuş yoluyla edinilen bir meta” hâline gelmiştir.²⁵ XVIII. yüzyılda gazete artık sadece siyasî hadiseleri kaydetmekle kalmamış, bizzat onları şekillendirme vazifesini de üstlenmiştir. Hükûmetin lehine çalışan “profesyonel” habercilerin sayılarının giderek artması, gazetenin zaten sorgulanan güvenilirliğini son derece azaltmıştır.²⁶

Avrupa’da gazetenin önemli bir iletişim aracına dönüşmesinin asıl faili, dünyayı algılayışta yaşanan zihniyet değişimidir. Artık hadiselerin açıklanmasında ilahî olandan ziyade, insan failiği merkeze alınmaktadır. Tanrı’nın hadiselerdeki rolüne vurgu yapan kadîm haber anlayışı geride bırakılmış, eylemlerin katalizörü olan güncel haber anlayışı öne çıkmış, güncelliğin kriter hâline gelmesi ile an’dan haber veren gazeteler hiç olmadığı kadar önem kazanmıştır.²⁷

Avrupa’da yaşanan bilgi üretim-dağıtım süreçleri ile ticarî zihniyet ve işleyiş biçimlerinin dönüşümünün neticelerinden olan

22Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 233-237, 245-251.

23Sabrina A. Baron, “The Guises of Dissemination in Early Seventeenth Century England,” *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Brendan Dooley&Sabrina A. Baron ed., (London&New York: Routledge, 2001), 42-56.

24Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 352-353; 366-367.

25Burke, *Bilginin Toplumsal Tarihi*, 168-169.

26Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 270-273, 375-378.

27Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 438.

matbaayı ve gazeteyi muasırı Osmanlılar nasıl algılamıştır?²⁸ Bu konuda elimizde tafsilatlı bilgi veren kaynak sayısı -en azından şimdilik- azdır. Bu nadir kaynaklardan biri olan Peçuyulu İbrahim, tarihinde -gazeteden değilse bile- matbaanın icadından bahsetmekle kalmamış, bu gelişmeyi kendi zaviyesinden yorumlamaya da çalışmıştır. O, Avrupa'daki bilgi üretim-dağıtım süreçlerine hâkim olan zihniyetin, XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasından farklı olduğunu ihsas ettiren bilgiler vermektedir. Tarihini yazarken istifade ettiği matbu Avrupa tarihlerinde, yanlış bilgi vermeme vaatlerine rağmen bazı hatalar gördüğünü, bunun da bilgi üretim ve dağıtımında tamamen ticarî bir zihniyetin hâkim olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir.

Naklettiğine göre müellifler eserlerini, baskıya vermeden “*ulûma rağbet olsun için*” “*birkaç fâzıl nâmına câhile imza ettir*” mekte idiler. Bu “câhil” otorite, eserlerde hata bulması yahut cârî zihniyete aykırı kısımlar tespit etmesi durumunda, neşir için imza vermemekte, imzasız kitaplar ise satılmamaktadır. Satış kaygısındaki matbaacılar ile müellifler, eserlerin satış miktarı/getireceği kâr ile ilgilendiği için kamunun isteklerini göz önünde bulunduran denetim mekanizmasını dikkate almak zorunda kalmaktadır. Avrupalı tarihçilerin, bu mekanizmayı nazara vererek tarihlerinde yanlış olmadığını ileri sürdüklerini ifade eden Peçuyulu, bu tarihlerdeki yanlışları, “*ulûma rağbet olsun*” maksadındaki zihniyetin failleri olarak gördüğü “*fâzıl namındaki câhillere*” hamletmekte ve tarihçilerin

28Bu konuda oryantalistler ve onlara cevap üretmeye çalışanların oluşturduğu bir külliyat oluşmuştur. Öne çıkanları için bkz. Efdaleddin, “Memâlik-i Osmâniyye’de Tıbâatin Kıdemi,” *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, Sene 7, 40 (1 Teşrîn-i Evvel 1332): 242-249; Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat*, çev. Nedret Kuran Burçoğlu, Machiel Kiel, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, birinci baskı 1919), 7-11; Lewis, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, 353-369; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 137-138, 268. Bu son eserde, Barthold’ün matbaa konusunda Osmanlıların “geri kaldıkları” iddiasına, M. Fuad Köprülü, eserin izahlar kısmında Selim Nüzhet Gerçek’in (Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1939, ilk baskı 1928), 9-35) matbaaya geç kalmadığımızı ispat etme gayretindeki kitabını referans göstererek cevap vermiştir. Bu konudaki görüşleri bir araya getiren bir diğer çalışma için bkz. İsmet Binark, “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimâî-Ruhî Sebepleri,” *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, (Ankara: TTK, 1981): 1299-1319.

doğru yazdıklarına dair “*delîlleri yerinde hakikî olaydı*” demektedir.²⁹

Bu ifadeler, Peçuyulu’nun, bilgi üretim-dağıtım sürecine muasırı Avrupalılardan farklı bir şekilde baktığını, bunun da ötesinde Avrupa’daki mevcut durumu, bir oranda kavramış olduğunu göstermektedir. Böyle bir ipucu, XVII. yüzyılda Osmanlı ricalinin, bilginin metalaşması/ticarileşmesi sürecine bilinçli bir şekilde mesafeli durmuş olabileceğini akla getirmektedir.

Bununla birlikte bu görüş, XVIII. asır başlarında nisbî bir dönüşüm geçirmeye başlamış gibidir. Zira İbrahim Müteferrika, matbaanın lüzumuna dair risalesinde “*rağabât-ı nâs için*”, kamuya açık neşriyatın bir gereklilik olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁰ Peçuyulu ile Müteferrika’nın matbaaya bakışındaki dikkate değer farklılık, matbaaya karşı Osmanlı zihniyetinde bir değişim yaşandığının/yaşanmakta olduğunun işareti olarak okunabilir. Ayrıca Müteferrika’nın “*rağabât-ı nâs*”ın faydalarını izah etmeye çalışan pozisyonu, Osmanlıların o tarihlere kadar yazılı metinleri sadece bir maddi kültür ürünü, ticari bir meta ya da kamuoyunu yönlendirebilecekleri bir mecra olarak görmediklerine ve kamuya yönelik sistemli yazılı bilgi üretimine pek sıcak bakmadıklarına dair bir izlenim bırakmaktadır.

Matbaaya ve bilgi üretim-dağıtım sürecine dair XVII. ve XVIII. yüzyıl başlarındaki Osmanlı algısının değişimi üzerine Osmanlı kaynaklarında birkaç ipucu mevcut olsa da söz konusu tarihlerde, gazetenin ne şekilde algılandığına dair bu çalışma kapsamında bir malumata rastlanmamıştır. Fakat Avrupa kaynaklarından XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra İstanbul’da bir Osmanlı çelebisinin eline, Paris’te yazılmış bir havadis kâğıdının geçtiği öğrenilmektedir. Buradan yola çıkarak XVII. asrın sonlarına doğru Avrupa’da dolaşıma giren haber kaynaklarından Osmanlıların haberdar olduğunu söylemek mümkündür.³¹ Fakat ilginç olan hu-

29 Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî*, önsöz ve indeks Fahri Ç. Derin, Vahit Çabuk, (İstanbul: Enderun, 1980), 106-107.

30 Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü’l-Hikem fî Nizâmî’l-Ümem*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 56; Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Seriüveni: 1726-1746*, (İstanbul: Yeditepe, 2016), 148-150.

31 John-Paul Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler: 17. Yüzyılda İstanbul Londra ve Paris Arasında Bilgi Akışı*, çev. Kahraman Şakul, (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 139-158. Braudel’in tespitine göre de İstanbul, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa haberleşme ağına dâhil olmuştur. Bkz. Braudel, *Maddi Uygurluk Ekonomi ve Kapitalizm*, C. I, 374-375.

sus, eline geçen havadis kâğıdının içeriğini merak ederek Fransız sefaretindeki bir görevliye tercüme ettiren çelebinin, kendisine sunulan tercümeden hoşnut olmamasıdır.³² Çelebinin bu tavrı, yeni bilgi kaynaklarına haklı sebeplerle güven duyulmamış olma ihtimalini akla getirmektedir.

Osmanlıların muâsırı diğer bir Müslüman devlet olan Fas'ın 1690'da İspanya'ya giden elçisinin, burada gördüğü gazeteleri "sansasyonel yalanlarla dolu" bilgi kaynakları olarak nitelemesi de bu noktada önemli bir veridir.³³ Ayrıca meseleye, -aşağıda gösterileceği üzere- XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonraki Osmanlı bakışı ile paralellik göstermesi de kayda değer bir hadisedir. Zira bu dönemde Osmanlı siyasetçisi, Avrupa gazetelerini gittikçe artan bir ilgi ile takip etmesine mukabil Fas elçisine yakın bir algı ile değerlendirecek ve bu kaynağa pek de güvenmeyecektir. Söz konusu algının, yeni mecraya karşı geliştirilen tepkide ne derece etkili olduğu bu çalışma kapsamında sorgulanmakla birlikte daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır.

Bununla birlikte XVIII. yüzyıl öncesi Osmanlı gazete algısına dair şimdilik kaynaklar üzerinden net veriler elde edilemese de, yukarıda hülasası verilen Avrupa'daki gazeteyi ortaya çıkaran iktisadi gelişmelerin Osmanlı'da yaşanmadığını göz önüne almak, meseleyi bir oranda izah edebilir. İlâveten sadece belirli bir otoriteye sahip metinlerin, belirli bir amaçla sınırlı bir muhit için yazıya döküldüğü Osmanlı kültür hayatında³⁴, ağırlıklı olarak halkı hedefleyen gazetenin görevini, sözlü kültür mecraları görmektedir ki bunların başında kahvehaneler gelmektedir. Halk arasında siyasî bilgi, dedikodu nev'inden söylentiler, sözlü olarak bu vb. mekân ve meclislerde dolaşıma girmektedir.³⁵ Devletin halka nüfûz etme usûlleri de benzer şekilde şifahî süreçleri esas almaktadır.³⁶

Osmanlı'daki bilgi üretim-dağıtım süreçlerinin bir taslağı sayılan ve dönem Avrupa'sındaki zihniyetten büyük oranda farklılaşan bu

32 Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler*, 139-158.

33 Lewis, *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, 364.

34 Cristoph K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyasında Kitap Yazmak ve Okumak," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 1 (Bahar 2005): 58; Edhem Eldem, "Amerika'yı Keşfetme(me)nin Yolları," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 18 (Güz 2021): 149.

35 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 88-90.

36 Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, (Ankara: TTK, 2003), 220.

zihniyet yapısı, XVIII. yüzyıl başlarında gelişen ihtiyaçlara paralel olarak -Peçuyulu ve Müteferrika örneğinden de anlaşıldığı üzere- nisbî bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlılar matbaayı faaliyete geçirerek bilgiyi sınırlı bir şekilde kamusallaştırırken, yeni reel-politiğin de tesiri ile siyasetin yazılı bilgi kaynaklarını eş zamanlı olarak çeşitlendirmişlerdir.³⁷

Osmanlıların gazete ile temaslarının artması da bu gayretlerin bir neticesidir. “Ticari” değil “siyasi” bir zeminde vuku bulan ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra gittikçe artan temaslar, diplomasiye veri temin etme amaçlı istihbarat toplama faaliyetleri sırasında gerçekleşmiştir. Gazete ile hemhâl olma tecrübesinin bürokrasi, istihbarat ve diplomaside yarattığı değişim, dönemin siyasi evrakında geniş bir şekilde yer bulmuştur. Evraklarda, Osmanlı siyasetçisinin gazete algısına dair bazı ipuçlarına rastlamak da mümkündür.

2. DÖNÜŞEN SİYASETİN DEĞİŞEN ARAÇLARI: OSMANLI SİYASETİNDE DİPLOMASİNİN YÜKSELİŞİ VE ENFORMASYON ARAÇLARININ ÇEŞİTLENMESİ

Osmanlıların dış politikası hakkında ilk akademik incelemeleri yapan tarihçilerin büyük bir kısmı, 1699’da imzalanan Karlofça Antlaşması’nı sonun başlangıcı olarak görme eğilimindedir.³⁸ Bu görüşün devamı olarak Osmanlıların Avrupa diplomatik temayüllerine daha uygun davranma zorunluluğu hissettikleri ileri sürülmüştür.³⁹ Osmanlıların Karlofça sonrasında yaşadığı toprak kayıpları ile rakiplerine karşı iddialarının sarsılması ve psikolojik üstünlüklerini yitirerek eşitlik temelinde mütekabiliyeti ve çok taraflı diplomasiyi kabullendikleri düşünüldüğünde, bu görüş bir

37Virginia Aksan, “Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century,” *Archivum Ottomanicum*, XI (1986): 5-16.

38Thomas Naff, “Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends,” *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff, Roger Owen (ed.), (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977), 88.

39Ömer Kürkçüoğlu, “The Adoption and Use of Permanent Diplomacy,” *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004), 131.

yere kadar doğrudur.⁴⁰ Bununla birlikte Berridge'nin ifadesiyle "Karlofça'da, Osmanlı siyasetçileri, diplomasinin tadını almıştır".⁴¹

Yüz yirmi gün süren barış görüşmelerinde Osmanlı temsilcilerinin özellikle de Reîsülküttâb Râmi Mehmed Efendi ve Tercüman Mavrokordato İskerletzade'nin, anlaşmanın imzalanması sırasında gösterdiği büyük vukuf ve kiyâset, bazı toprakların ve imaj kaybının en azından bir yere kadar diplomatik yolla telafi edilebileceğini göstermiştir.⁴² Bu anlaşmanın; diplomasinin, reîsülküttâbların, bürokratik kalemlerin Osmanlı siyasetinde yeni bir araç olarak yükselişine zemin hazırlaması, Osmanlı siyasetçilerinin diplomasinin imkânlarını fark ettiklerine ve bu imkânı sonuna kadar değerlendirmek istediklerine dair tezi doğrular niteliktedir.⁴³ Öte yandan bu anlaşma ile "düvel-i Nasârâ"ya karşı duyulan üstünlük ve aşağılama, yerini daha yakından tanıma ve anlamaya dönük bir tavra bırakmıştır.

Dönüşen siyasetin değişen aracı olan diplomasi, eskisinden daha farklı enformasyon kaynaklarına sahip olmayı, karşı tarafın zayıf ve güçlü olduğu noktaları ayrıntıları ile bilmeyi elzem kılmıştır. Zira Avrupa devletlerinin, deniz aşırı ticaret merkezleri üzerindeki hükümlerlik mücadelesi, ticaret yollarını ellerinde tutma savaşları ve oralardan elde ettikleri kazanımlar, Avrupa'daki güç dengesini

---

40Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasî: Osmanlı Diplomasîsinin İzinde*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2014), 251.

41G. R. Berridge, "Diplomatic Integration with Europe before Selim III," *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), (Hampshire: Palgrave, 2004), 116. Karlofça'nın Osmanlı devlet yapısında meydana getirdiği değişimleri bütün olarak ele alan özlü bir çalışma için bkz. Ali Yayıoğlu, "Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?," *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 18 (Güz 2021): 8-56.

42Rifa'at A. Abou-el-Hajj, "Karlofça'da Osmanlı Diplomasî 1," çev. Yase-min Saner Gönen, *Tarih ve Toplum*, 191 (Kasım 1999), 38-44; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1988), 245; Abdülkadir Özcan, "Karlofça -2-," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 24: 507.

43Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities," *Studia Islamica*, XVI (1962): 73-94; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 245. Hurewitz, modernizasyon teorisinin de etkisiyle diplomasinin Osmanlılar tarafından hızla benimsenişini, Osmanlı modernleşme ve Batılılaşması yolunda atılmış en büyük adım olarak gördüğünü ifade etse de, bu Avrupa-merkezci görüş tartışmaya muhtaçtır. Zira Osmanlıların bu dönemde Batılılaşma gibi bir programlarının olmadığı açıktır. Bkz. J. C. Hurewitz, "Ottoman Diplomacy and the European State System," *The Middle East Journal*, 15/2 (Spring 1961): 141-142.

anlayabilmek açısından önem arz ediyordu.⁴⁴ Değişen dünyanın dönüştürdüğü siyaseti okuyabilmek, yenilenmiş bir bakışı ve farklı enformatik kaynakların edinimini elzem kılıyordu.

2.1. Osmanlı Siyasetinin Enformasyon Kaynaklarında Dönüşümün İzleri: Yabancı Gazete Takibinin Yükselişi

Klasik dönemde Osmanlıların, etraflarındaki dünya hakkında bilgi toplamaya ehemmiyet verdikleri, iç ve dış gelişmeleri daima tecessüs üzere takip ettikleri, topladıkları enformasyonla başarılı siyasî-askerî operasyonlar gerçekleştirdikleri artık bilinen bir husustur.⁴⁵ Son çalışmalar, XVI. yüzyılı, “istihbaratın ilk altın çağı” olarak nitelendirmektedir.⁴⁶ Avrupa’da coğrafi keşiflerle yeni ticaret yollarının bulunması, matbaanın icadı, posta sistemlerinin gelişmesi ve Reformasyon; haberin, dolayısı ile de istihbaratın önemini artırmıştır. İdarî-bürokratik yapıların gelişmeye başlaması ve bu yapıların istihbarî faaliyetleri kurumsallaştırma yolunda ilk adımları atması da sürece katkı vermiştir.⁴⁷ Osmanlı siyaseti, kendine has istihbarî yapısı ve bilgi kaynakları ile sürecin bir parçası olmuştur. Zira Osmanlılar ile Habsburglar arasındaki emperyal rekabet, haber almanın ve diğer casusluk faaliyetlerinin önemini en yüksek dereceye çıkarmıştır.⁴⁸

Bu bağlamda Osmanlılar da kendilerine has bir istihbarî sistem geliştirmiş ve çeşitli şekillerde enformasyon toplama yoluna gitmişlerdir. Gabor Agoston, XVI. yüzyıldaki istihbarat sistemini dört başlık altında ele almaktadır: 1. İstanbul’daki merkezi istihbarat; 2. Sınır bölgelerindeki yerel idarecilerin topladığı enformasyon; 3. İstanbul’a bağlı devletlerin topladığı istihbarat; 4. Osmanlı casuslarının, yabancı ülkelerde yürüttüğü casusluk ve karşı casusluk faaliyetleri.⁴⁹ Aslında sadrazam ve özellikle de kaptan paşaların

44Naff, “Ottoman Diplomatic Relations...,” 90-91.

45Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 15-25; Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 105-142; Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 251-293; Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, (İstanbul: Kronik, 2017), 18-24, 121-215.

46Gürkan, *Sultanın Casusları*, 18.

47Gürkan, *Sultanın Casusları*, 18-19.

48Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 105-121; Gürkan, *Sultanın Casusları*, 19.

49Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 114.

idaresinde olan İstanbul'daki merkezî istihbarat diğer üç maddeyi de kapsayacak şekilde faaliyet göstermekte idi. Bu bağlamda sadrazamın ve kaptan paşaların merkezinde olduğu istihbarat faaliyetlerinde mühtediler, din adamları, tüccarlar, İstanbul'da bulunan Avrupalı elçiler, azınlık statüsündeki dinî cemaatler, belli görevlerle Avrupa'ya gönderilen elçiler, sınır boylarındaki paşalar, özel olarak casuslukla görevlendirilmiş kimseler, Kırım, Eflak-Boğdan, Erdel ve Dubrovnik gibi bağlı devletler Osmanlı istihbarat sistemine katkı veriyorlardı.⁵⁰ Bunun yanı sıra seyyahlar, coğrafyacılar, bazı âlim ve entelektüellerin telif-tercüme kitapları ile haritacıların çizdiği haritalar, Osmanlıların dış dünya hakkında bilgi edinmek için el altında bulundurdukları diğer kaynaklardı.⁵¹

XVIII. yüzyıla gelindiğinde diplomasinin, siyasetin bir aracı olarak yükselişi ile; yukarıda sacayakları verilen klasik dönem istihbarat ve enformasyon sistemi, -temel işleyiş ve mantık aynı kalmak üzere- belli bir dönüşüm geçirmiştir. Buna göre klasik dönemde daha çok askerî-siyasî maksatlarla toplanan istihbarat, bu dönemde bu amaçların yanında diplomasi için de toplanmaya başlanmıştır.⁵² Buna bağlı olarak da önceki dönemlerde askerî-siyasî ricalin elinde toplanan istihbarat, diplomasi için şart olan sivil bürokrasinin gelişmesi ile reisülküttabın başkanlığında teşkilatlanan kalemelere, özellikle de “Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanlığı”na akmaya başlamıştır.⁵³ Sadrazamların ve kaptan paşaların istihbaratın toplanması ve değerlendirilmesi noktasında etkinlikleri ise faal olarak devam etmektedir.⁵⁴

Bu dönemde tercüme, tercümanlık ile istihbarî faaliyetler çok zaman iç içe geçtiğinden XVII. asır sonunda dîvân-ı hümâyûnun tercüman kadrosunda yaşanan değişim, istihbaratta görev alacak insan kaynağının değişiminde de etkili olmuştur. Fazıl Ahmed Paşa'nın,

50Gürkan, *Sultanın Casusları*, 67-77, 132-154; Agoston, “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları,” 114-128.

51Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 251-293; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi 1700-1783*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 40-43.

52Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 255.

53BOA, TS.MA.e, 558/58; Sevgi Gül Akyılmaz, “Reis-ül Küttâb ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu,” (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), 149-155; Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, 113; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 71-76, 245;

54BOA, AE.SABH.I.369/25815; BOA, HAT 1430/58538.

Kandiyeli Muhararası sonrasındaki sulh görüşmelerinde kendisine yardımcı olan Sakızlı Rum Panayotı N. Mamonas’ı 1669’da dîvân-ı hümâyûn baş tercümanlığına tayin etmesiyle Rum tebaa, dîvân-ı hümâyûnda görev alma imkânı bulmuştur. Reîsülküttâb Rami Mehmed Paşa’nın, Mamonas’tan sonra Karlofça’da da yanında bulunan İskarlet-zâde Aleksandr Mavrokordato’yu dîvân-ı hümâyûn baş tercümanlığına getirmesi bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonraki istihbarî faaliyetlerde önemli roller alacak Fenerli Rumların dîvân-ı hümâyûn tercümanlığı macerası 1821’e kadar sürecektir.⁵⁵

Bu sûretle hem tercüme hem de istihbarat teşkilâtında görev alan insan kaynağında bir dereceye kadar değişim yaşanmıştır. Önceki dönemde istihbarat faaliyetinde önde olan mühtediler, yabancı ülkede yaşayan din adamları, tüccarlar, azınlıklar ya da oralarda parayla tutulan yabancı (Osmanlı tebaası olmayan) casuslar büyük oranda yerlerini, imparatorluk topraklarında yetişen, donanma tercümanlığı ile göreve başlayıp dîvân-ı hümâyûn tercümanlığına yükselen ve buradan da Eflak-Boğdan voyvodalığına tayin edilen Osmanlı tebaası olan Fenerli Rumlara bırakmıştır.⁵⁶

Merkezin önemli bilgi kaynaklarından olan ve birbirleri hakkındaki istihbaratı Osmanlı idarecileri ile paylaşan Avrupalı elçiler ile bunların beratlı tercümanlarından, kapı kethüdalarından da istihbaratta aynı şekilde yararlanılmaya devam edilmiştir.⁵⁷ Yine sınır

---

55 Cengiz Orhonlu, “Tercüman,” *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 12/1: 177, 179. Aslında Mavrokordato’nun bu tercüman olarak ikinci görev alışdır. İlk görevi II. Viyana ve evvelindedir. Bkz. Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 89, 180, vd.

56 BOA, C..HR., 127/6320; BOA, TS.MA.e., 716/46; BOA, AE.SABH.I., 369/25815; BOA, HAT, 1430/58538; Orhonlu, “Tercüman,” (İA), 12/1: 177, 179. Sezai Balcı, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık,” *Osmanlı Diplomasi Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, M. Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran (ed.), (Ankara: Altınordu Yayınları, 2018), 51-54, 67-80. Balcı’nın verdiği bilgiye göre, XVIII. yüzyılda donanma tercümanlığı, dîvân-ı hümâyûn tercümanlığı ve Eflak-Boğdan voyvodalıkları, aşağıdan yukarı bir silsile-i merâtib olup bu mansıplar Fenerli Rum ailelerine münhasırdır. Balcı’nın zikrettiği evraklara göre tercümanlık (ve akabindeki voyvodalık) yapacak kişi “düvel-i Efrenciye tercümanlığıyla hüsn-âmiz ve Donanma ve Avrupa ahvâline vakıf olma”lıdır. Bu çalışmada incelenen gazetelerin önemli bir kısmının, Eflak-Boğdan voyvodaları ile dîvân-ı hümâyûn tercümanları tarafından getirilmiş olması ve buralardaki bilgilerin kaptan paşa üzerinden teyid ya da tashihi yoluna gidilmesi, yüzyıl başlarında yaşanan bilinçli ve sistemli bir istihbarî dönüşüme işaret etmektedir.

57 BOA, C..HR., 35/1722; BOA, C..HR., 66/3262; BOA, AE.SMHD.I., 33/1972.

boylarındaki paşalar, muhafızlar, Fenerli Rumlardan atanan Eflak-Boğdan voyvodaları ve Osmanlılarla iletişim içinde olan Gürcü Hanları gibi serhatlerdeki görevlilerden de aktif bir şekilde istifade edilmiştir.⁵⁸ Sınır boylarında diplomatik görevler yürüten ve bu tecrübelerini kaleme alan devlet adamları da, İstanbul'un Avrupa hakkındaki bilgi kaynaklarından biridir.⁵⁹

Osmanlıların bu dönemdeki "tecessüs"ünün farklı bir göstergesi olan ve Avrupa'ya dair gözlem-bilgi içermesi hasebiyle istihbarî metin gibi de kullanılan rapor, takrir, layiha ve sefâretnâmelerin kaydında ise resmî konumları yüksek Müslüman kimseler tercih edilmeye başlanmıştır.⁶⁰ Bununla birlikte özellikle yüzyılın başlarında İbrahim Müteferrika ve Humbaracı Ahmed Paşa gibi Avrupa devletleri ahvâline haberler getiren, kitaplar yazan, takrirler sunan bazı mühtedîler de bulunmakta idi.⁶¹ Karlofça sonrasında Avrupa ile Osmanlı arasında karşılıklı olarak artış gösteren seyahat trafiği, tarafların birbirleri hakkındaki bilgi alışverişini hızlandırmıştır. Farklı zümrelerden çok sayıda insanı içine alan bu geliş-gidişlerin artışı, hiç şüphesiz hem diplomasinin hem de deniz ticaretinin yükselişi ile ilişkilidir.⁶²

58BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, HAT, 1416/57870; BOA, AE.SAMD. III, 232/22202; BOA, HAT, 10/348A; Ghobrial, *Fısildeşan Şehirler*, 148. Ghobrial'in verdiği bilgiye göre Eflak-Boğdan voyvodalarından XVIII. asırdan önce, en azından XVII. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla istifade edilmekteydi. Avrupa'daki haberler/haber mecraları, Lehistan'da kiralanan ulaklar vasıtasıyla Eflak-Boğdan'a, oradan da İstanbul'a ulaştırılmaktaydı.

59Derya Deniz, "Reisülküttâb Râmi Mehmed Efendi'nin Sulhnâmesi: Vekâyi'-i Musâlaha," (Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016); Ebu Sehl Numan Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide*, haz. Ali İbrahim Savaş, (Ankara: TTK, 1999). Bunların yanı sıra asrın başında sistematik bir şekilde kaleme alınmaya başlayan vekayinâmeler de eskisine oranla daha fazla dış hâdiseye yer vermeleri sebebiyle devletin, diplomasiye yönelik siyasi bilgi kaynakları arasında sayılabilir. Özellikle *Târih-i Râşid* bu bakımdan önemli bir yerde durmaktadır. Aksan, "Ottoman Sources of Information on Europe...", 8.

60Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 255-256, 262-263, 270-271. Faroqhi bu hususta, insan kaynağında gerçekleşen değişimi, sefâretnâmeler üzerinden okumuş ve XVIII. yüzyılda bilgi toplama faaliyetinin gayri müslim yabancılardan Müslümanlara geçmeye başladığını ifade etmiştir.

61BOA, AE.SMHD.I., 258/21010; Abdülkadir Özcan, "Humbaracı Ahmed Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 18: 352; Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem...*, 25-67

62Yaycıoğlu, "Karlofça Anı," 29; Alexander Bevilacqua, Helen Pfeifer, "Turquerie: Culture in Motion 1650-1750," *Past and Present*, 221 (Nov. 2013): 77-78.

XVII. yüzyıl itibariyle “el yazması havadis kâğıtları” aracılığı ile Avrupa iletişim coğrafyasının ayrılmaz bir parçası olan İstanbul, XVIII. asırda Avrupa gazetelerinin daimi haber konularından biri hâline gelmiştir.⁶³ Avrupa’ya bazı vesilelerle giden Osmanlı erkânı da, Osmanlı Devleti’ne dair havadislerin Avrupa gazetelerinde neşredildiğinin farkındadır.⁶⁴ Avrupa’da XVII. yüzyıl başında yayınlanmaya başlanan gazeteler, XVIII. yüzyıl başı itibari ile Osmanlı istihbaratının başlıca yazılı kaynakları arasında yer almaya başlamıştır.⁶⁵

2.2. Eski Casusların Yeni Araçları: Memâlik-i Mahrûse’ye “Gazete” Taşımak (1720-1754)

Osmanlı siyasetinde Avrupa gazetelerinin, daimî siyasi bilgi kaynağı hâline gelişinin tam tarihini tespit etmek mümkün değildir. Fakat XVII. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlıların, gazete de dâhil olmak üzere Avrupa’da mütedâvil haber kaynaklarının farkında oldukları ve zaman zaman bunları çeşitli yollarla elde ettikleri anlaşılmaktadır.⁶⁶ Diğer yandan bunların bahsi geçen dönemde düzenli bir siyasi bilgi kaynağı hâline dönüşüp dönüşmedikleri ise üzerinde çalışılmayı bekleyen bir konudur. III. Ahmed devrine denk düşen evraklar, Osmanlı merkezine “*havâdisât kâğıtları*”nın artık düzenli bir şekilde akmaya başladığını ve Osmanlı siyasetinin, daimî bilgi kaynakları arasına girdiğini göstermektedir. “*Havâdis kâğıdı, havâdis kâimesi, havâdisât kâğıdı, havâdis-i rûzigâr kâğıdları, havâdis evrâkı*” şeklinde bahsedilen evrakların el yazması haber bültenine mi gazeteye mi işaret ettiği açık değildir.⁶⁷ Fakat zaman

63 Ghobrial, *Fısilâşan Şehirler*, 148; Kemal Beydilli, “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyât,” *Tarih ve Toplum*, 128 (Ağustos 2004): 46.

64 Ebû Sehl Numân Efendi, *Tedbîrât-ı Pesendide*, 76-77.

65 Aksan, “Ottoman Sources of Information on Europe...,” 5-16. Virginia Aksan, asrın ilk yarısında Osmanlıların Avrupa’ya dair yazılı siyasi bilgi kaynaklarının artış gösterdiğini, bunların tercüme atlaslar, haritalar, coğrafya eserleri, elçi raporları, sefaretnameler, yabancı diplomatların sundukları raporlar ve yabancı gazeteler olarak sıralanabileceğini ifade etmektedir.

66 Ghobrial, *Fısilâşan Şehirler*, 139-143.

67 BOA, AE.SAMD.III, 222/21428; BOA, AE.SAMD.III, 232/22186; BOA, SAMD.III, 232/22202; BOA, C..HR., 127/6320; BOA, C..HR., 35/1722. Bu bağlamda “Havâdis kâğıdı” ifadesinin, XVII. yüzyıl Avrupa’sında el yazması haber bültenleri için kullanılması şâyân-ı dikkattir. (Bkz. Ghobrial, *Fısilâşan Şehirler*, 149.) Muhtemelen Osmanlılar, XVII. yüzyıl sonları itibariyle takip etmeye başladıkları bu mecranın ismini, aynıyle Türkçeleştirmişler-

içinde bu ibarenin yerini, “gazete ta’bir olunur havâdis kâğıdı”na bıraktığı görülmektedir.⁶⁸

1700’lerin başlarına tarihlenen fakat tam tarihi belirlenemeyen konuyla ilgili ilk evraklardan birinde sadrazam, padişaha hitâben kaleme aldığı telhisinde, Fransa’dan gemi ile İstanbul’daki Fransız elçisine gönderilen kâğıtların, elçiden getirtildiği ve tercüme ettirilip sunulduğunu yazmaktadır. Telhise cevaben III. Ahmed’in kaleme aldığı hatt-ı hümâyûn dikkate değerdir:

“França ve İngiltere ve Felemenk elçileri gelen havâdisât kâğıdlarını aynı ile Devlet-i Aliyye’ye bildirmezler. Bazı tercümânları kethüdâ bey kola alıp haber almağa sa’y etmek üzere sipariş olunmak vücûh ile devlete nâfi’dir.”⁶⁹

Padişahın ifadelerinden, Osmanlıların yüzyıl başlarında deniz ticaretini ellerinde tutan ve gazetecilikte hayli ilerlemiş olan Fransız, İngiliz ve Felemenk elçilerinden “havâdis kâğıtlarını” tedarik etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kaynakların, söz konusu devletlerden istihbarî bilgi taşıyan kaynaklar olarak itibar edildiği, bundan dolayı da elçilerin gerçek tercümeleri Osmanlı Devleti’nden gizlediğinin düşünüldüğü gözlemlenmektedir. Zira padişah, verilen tercümelere şüphe etmekte, bunların çapraz sorgulamalar ile teyit edilmesini istemektedir.

Klasik dönemde Avrupalı elçileri istihbarat kaynağı olarak gören ve onlardan yek-diğeri hakkında istihbarat toplayan zihniyet muhtemelen aynı sâikle hareket ediyor, kısmen onlar vâsıtasıyla tedarik ettiği kaynakları yazılı istihbarat kaynağı olarak değerlendiriyordu. Ayrıca evrakın ekinde söz konusu edilen tercümenin yer almaması, bu tür evrakın istihbarî bilgi olarak değerlendirilmesi hasebiyle okunduktan sonra imha edildiği kanaatini uyandırmaktadır. Osmanlıların, havadis kâğıtlarını ve gazeteyi siyasî bilgi kaynağı olarak değerlendirmeleri, XIX. yüzyıl sonlarına kadar devam edecek-

---

dir. Bununla birlikte Ghobrial, hatalı bir şekilde Osmanlıların, Avrupa’da üretilen bu bilgi kaynaklarını, 1833’deki Tercüme Odası’nın kuruluşuna kadar düzenli bir şekilde takip etmediklerini iddia etmektedir. (Bkz. Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler*, 142.) Bu çalışmada gösterildiği üzere Osmanlı devlet ricali, XVIII. yüzyıl başları itibarıyla bu kaynakların mevcudiyetinden haberdar olduğu gibi gittikçe artan bir şekilde takip de etmişlerdir. Ayrıca gazetenin çalışma tarzına kısa sürede vukufiyet kesbetmişlerdir.

68 BOA, C..HR., 55/2737; BOA, C..HR., 88/4381.

69 BOA, AE.SAMD.III, 232/22186.

tir. İçin ilginç yanı XVII. yüzyıl sonlarında Avrupalılar da aynı sâikle hareket etmekte ve ürettikleri haber kaynaklarının, kendi yönlendirmeleri dışında Osmanlı devlet ricaline ulaşmasından rahatsızlık duymakta idiler.⁷⁰

III. Ahmed dönemine ait başka bir hatt-ı hümâyûndan anlaşıldığı kadarıyla padişah yine “havâdis” peşindedir:

“Sen ki Vezîrim, (...) Dünkü gün bir İngiliz kalyonu geldi. Acaba vilâyetlerinde ne havâdis vardır, tecâhülâne haber alınmak münâsib ise haber alıp arz ve i’lâm olunmak.”⁷¹

Kalyonların, silah, asker yahut ticarî meta taşımakla kalmayıp uzak merkezler arasında bilgi ve haber de taşıdığını gösteren bu ifadeler, Osmanlıların etraflarındaki dünyaya dair bilgi alma çabalarını yansıtmaları bakımından dikkate değerdir. Ayrıca onların, Avrupalı elçileri dış dünyaya açılan kapılar olarak gördükleri ve dünyada gelişen çeşitli yeniliklere bu elçiler vasıtasıyla temas ettikleri de anlaşılmaktadır.

I. Mahmud dönemine tarihlenen “havâdis kâğıtları”, Osmanlılara dış dünyadan haberler getiren bir başka kaynağın Eflak-Boğdan voyvodaları olduğuna işaret etmektedir.⁷² Tıpkı elçiler örneğinde olduğu gibi burada da keskin bir değişim değil, yavaş bir dönüşümün izlerini okumak mümkündür. Klasik dönemde devletin istihbarat kaynaklarından olan Eflak-Boğdan voyvodalarının bu dönemde değişen profilleri ve görev tanımları, onların istihbarî faaliyetlerdeki rolünün artmasına zemin hazırlamıştır. Zira Macaristan’ın elden çıkması ve Balkanlardaki toprak kayıpları ile sınır bölgesi hâline gelen Eflak-Boğdan’ın, devletin hem Rusya’ya hem de Avrupa’ya açılan hududu hâline gelmesi, bölgenin önemini iyice artmıştır. Böyle bir vasatta Eflak-Boğdan voyvodaları, artık yerel beyler arasından değil, Fenerli Rumlardan oluşan dîvân-ı hümâyûn tercümanları arasından seçilmeye başlanmıştır.⁷³

70 Ghobrial, *Fısildeşan Şehirler*, 139-142.

71 BOA, AE.SAMD.III, 222/21428.

72 BOA, C..HR., 127/6320. Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, 3 Cilt, (İstanbul: Klasik, 2013), 2:1041. Râşid’in bildirdiğine göre Eflak voyvodası “*izhâr-ı sadâkat için peyder-pey Nemçe ahvâlini mutazammın der-i devlete havâdis kâimeleri irsâl*” etmekle görevliydi.

73 Balcı, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık,” 76. Böyle bir tercihte D. Kantemir’in ihaneti de etkili olmuş olmalıdır.

Bu tercihin sebebi kaynaklarda yerel beylerin ihanetleri olarak gösterilse de⁷⁴ tek sebep bu olmamalıdır. Zira “tercüman” vasfı taşıyanların voyvoda olarak istihdamı, sınır boylarından gelecek haberleri düzenli olarak takip etmelerini ve elde ettikleri bilgileri tercüme ederek merkeze ulaşturmalarını temin edecekti. Gerçi yukarıda da zikredildiği gibi istihbarî faaliyetlerde önceki dönemlerde de voyvodalardan istifade edilmekte idi. Fakat sınırların geri çekilmesi, Osmanlı serhaddinde görev yapan voyvodaların önemini bir kat daha artırmıştır. Bu döneme ait pek çok evrak, onların, ellerinin altındaki çok sayıdaki insan kaynağı ile serhatlerde yahut sınır ötesinde istihbarat faaliyeti yürüttüklerini, topladıkları haberleri tercüme ederek düzenli olarak merkeze gönderdiklerini göstermektedir.⁷⁵

Bu kapsamda voyvodalar, kendilerine bağlı olarak çalışan ve her bölge üzerinde uzmanlaşmış casuslar vasıtasıyla, Lehistan, Rusya, Macaristan ve başta Avusturya olmak üzere Avrupa devletleri hakkında istihbarat topluyorlardı. Daha sonra da bunlardan devlet için önemli olabilecekleri yahut merkezden kendisine sipariş edilen konuları, tercüme ediyor ve kapı kethüdaları ile düzenli olarak merkeze gönderiyorlardı.⁷⁶ Bu noktada Osmanlıların, havâdis kâğıtları ve gazeteye erişmelerini sağlayan ikinci mecranın, Eflak-Boğdan voyvodaları olduğu açığa çıkmaktadır.

İstihbarî faaliyetler esnasında voyvodaların adamları aracılığı ile sınır ötesinden gazeteler toplattırıldığı ve buralarda “mesâlih-i devlete” dair havadisleri tercüme ederek Âsitâne’ye gönderdikleri dikkat çekmektedir.⁷⁷ 24 Şevval 1162 (7 Ekim 1749) tarihli bir evraktan, Eflak voyvodasının Petersburg’da yayınlanan bir gazeteyi getirterek tercüme ettirdiği, ardından da merkeze gönderdiği anla-

74 Mihai Maxim, “Kantemiroğlu (Dimitrie Cantemir)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 321.

75 BOA, C..HR., 127/6320; BOA, TS.MA.e, 716/46; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, C..HR., 88/4381, vd.

76 BOA, C..HR., 127/6320. “bu abd-i ahkarları tarafından tecessüs-i ahbâr için etrâf ve eknâfa irsâl olunan adamlarım kullarının isticlâb eyledikleri havâdis ve ahbâr alâ vukû’ihî kavâim-i çâkerî ile ser’ân hâk-i pâ-yi devletlerine arz ve ve i’lâm (...) ol havâlîde tecessüs-i ahbâra ihtimâm ve gerek peyder pey tahrik-i tazîyane-i ikdâm eden kulları tarafından vârid olan ahbâr kapı kethüdalarım vesâatları ile arz-ı hâk-i pâ-yi devletleri kılınmışdı. Hâlâ bu def’a dahi ol tarafda dâir ve sâir olan adamlarım kulları taraflarından vârid olan...” BOA, TS.MA.e., 716/46; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421.

77 BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, C..HR., 88/4381.

şılmaktadır. Bu gazetedeki haberler, Rus donanmasının Baltık kıyı-
larında dolaştığı, İngiltere ile Fransa’nın, Rusya ile İsveç arasındaki
anlaşmaya müdahaleleri ve İngiltere’nin Avusturya ile arasındaki
pürüzleri gidermeye çalıştığına dairdir.⁷⁸

1160'lara (1747-48) tarihlenen bir başka evrak, voyvodaların bu
tarihlerde artık gazete takibini devamlı hâle getirdiklerine ve on-
ların kapı kethüdalarına çeşitli merkezlerden gazeteler gönde-
rildiğine işaret etmektedir.⁷⁹ Fakat bu gönderimlerin, her zaman
voyvodaların isteği üzerine mi gerçekleştiği, yoksa Osmanlıları şa-
şırtmaya çalışan devletlerin, yanıltıcı haberler neşrettikleri gazete-
leri, voyvodalara maksatlı bir şekilde kendilerinin mi ulaştırdıkları
açık değildir. Söz konusu evraka göre Kolonya’da [Cologne: Köln]
Avusturyalı bir siyasetçinin tesirinde çıkan gazete, -voyvodanın
yorumuna göre- biraz da maksatlı bir şekilde kapı kethüdasına
gönderilmiştir. Haberde, Avusturya tarafından Osmanlı devleti-
ne sınıra asker yağma sebebinin sual edileceği, münasip bir cevap
alınmadığı takdirde ise Rusya ile ittifak edilerek Osmanlılar üzerine
savaş açılacağı yazılıdır. İstihbaratı tahlil etmeye girişen voyvodaya
göre, haberin içindeki bazı bilgiler “*Devlet-i Aliyye-i dâimü'l-karârı*
tağlît zımnında” yazılmıştır.

Daha dikkat çekici olan husus ise voyvodanın o dönemde yazılan
Osmanlı kaynaklarından *Subhî Târîhî*'ni okumuş olması ve gaze-
te haberini, bu eserin iki yüz sekizinci sayfasındaki mevzu ile mu-
kayese etmesidir. Anlaşılan voyvodalar, dîvân-ı hümâyûn tercü-
manlıkları sırasında Osmanlı tarih kaynaklarını okuyarak askerî ve
siyasî meselelere dair imal-i fikr eyliyor, istihbarat faaliyetlerinde
bu birikimlerinden istifade ediyorlardı. Ayrıca voyvodanın, Avru-
pa’daki gazetenin karşılığını Osmanlı’da vekayiname olarak tespit
etmesi de dikkate değerdir.⁸⁰ Bu dönemde (I. Abdülhamid dönemi-

78 BOA, AE.SMHD.I., 93/6421.

79 BOA, C..HR., 88/4381.

80 BOA, C..HR., 88/4381. “*Bu def’a kapı kethüdalarının kullarına irsâl olu-
nan gazete evrâkında bu esnâda hudûdlara takarrüb eden Devlet-i Aliyye
asâkirinin keyfiyetinden Nemçelü Devlet-i Aliyye’den suâl edeceğini ve eğer
hilâf-ı me’ûl bir bârid cevâb verilirse Rusyalı yüz bin asker ile Devlet-i kavî-
şevket üzerine hareket edeceği tasrih olunmuş. Kaldı ki zikr olunan gazete
kâğıdı Nemçe’ye tâbi’ Kolonya’da matbû’ olduğu zikr olunan Kavınç’in(?)
ta’lîmi ile tab’ oluna geldiği ma’lûm olmakdan nâşî bâlâda mezkûr Fele-
menk mâddesine dâir Rusya cevâb-nâmesinde Nemçe memâlikine bir ta-
rafdan kasd vâki’ olursa Rusyalı imdâda hâzır olduğu ta’biri mutlak zuhûr
etmek hasebiyle zu’mlarınca Devlet-i Aliyye-i dâimü'l-karârı bu esnâda
tağlît zımnında yüz bin asker mâddesini tab’ ettirmek istidlâl olunur mu,*

ne kadar) merkeze ulaşan gazetelerde yabancı devlet elçilerinden sonra ikinci ana kaynak, Eflak-Boğdan voyvodaları olacaktır.

Bu dönemde memalik-i mahrûseye gazete taşıyan bir başka mecra, klasik dönemin istihbarat kaynaklarından yabancı tüccarlardır. Ra. 1160 (Mart 1747) tarihli evrak, yabancı tüccarların Osmanlıların gazete ile tanışmasında hissesi olduğunu göstermektedir. Buna göre Fransa'nın Marsilya şehrinden, İstanbul'daki Fransız tüccarına düzenli olarak yirmi günde bir gazete gönderilmektedir ve Osmanlı bürokrasisinde çalışan görevliler bir şekilde bu gazeteleri temin edip tercüme etmektedirler.⁸¹ Gazeteden tercüme edilen haberler, Avusturya ile Cenova arasındaki muharebede Fransızların Cenovalılara yardım ettiği, diğer Avrupa devletleri vekayii ve Fransa'nın İstanbul elçiliğine tayin edilen sefirinin, karayolu ile

olunmaz mı, bilmem. Macar ve Erdel'de kemâ fi's-sâbık ihtilâl derkârdır. Kaldı ki bu ana kadar bu tarafa ilticâ ve vürûd etmiş yokdur. Subhî-zâde merhûmun târihinin iki yüz sekizinci sahîfesinde der-dest olan umûra mutâbık bir ahvâli kırâat eyledim. Bu aralıkta sahîfe-i mezkûreye imrâr-ı nazar buyurulmak mevkûf-ı himmet-i seniyye-i dâverânedir." Bu ifadelerden, Osmanlı vekayinamelerinin, Avrupa'daki gazetelere benzer şekilde siyasi haberleri derç eden bir kaynak olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Osmanlıların vekayinameleri, birer siyasi bilgi kaynağı olarak gazetelerle eşitledikleri, ilk gazete olan *Takvîm-i Vekayi'nin* başındaki Takvîmhâne nazırlarının, resmi vakanüvislik görevini aynı zamanda deruhte etmelerinden anlaşılır. Öyle ki *Takvîm-i Vekayi'* çıkışından itibaren vekayinamelere kaynaklık etmiş hatta zaman içinde gazetelerin, bunların yerine geçtiği düşünülerek vekayinamelerin muhteviyatına eskisi kadar ehemmiyet verilmemiştir. (Bkz. Bekir Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1994), 130, 134, 137.) Bununla birlikte birer siyasi bilgi kaynağı olarak vekayinamelerle gazetelerin aralarında ciddi farklar olduğu açıktır. Gazeteler güncel olandan haber verdiği için hadise neticelenmeden neşredilirken, vekayinameler hadisenin neticesi görüldükten sonra kaleme alınmakta idi. Tabiatıyla gazete yayınlanırken hadisenin seyri, yazılandan çok daha farklı hale gelebilmekteydi. Vekayinamelerde bu tehlike, doğası sebebiyle daha azdır. Bununla birlikte siyasete yarıyışlı verileri derli toplu hâle getirmeyi amaçlayan vekayinamelerin, bazı siyasi hadiselerin üzerini örtmek noktasında gazetelerden kalır yanı olmadığı ve her iki kaynağın bu açıdan birbirine yaklaştığı göz önünde bulundurulmalıdır. (Bkz. Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, 138.) Buradan bakıldığında Osmanlıların, siyasi bilgi noktasında Avrupalı muâsırlarından çok da farklı bir yerde durmadıkları anlaşılır. Belki de Osmanlı siyasetçisi "doğru haber" hassasiyetinin, siyaset söz konusu olduğunda göz ardı edilebileceğini düşünüyordu. Bununla birlikte Osmanlıların, ırz-ı devleti hıfz veya devlet imajını koruma amacına karşılık, Avrupalıların dış siyaseti yönlendirmek ve ticarî sebeplerle böyle bir yola sülûk ettiği söylenebilir. Tarz-ı hareket aynı olsa da amaçlar farklı gibidir.

81 BOA, C..HR., 72/3554.

İstanbul’a gideceğine dairdir.⁸² Avrupalı devlet adamları yahut kalem erbabının İstanbul’da bulundurduğu kapı kethüdarları da ellerine geçen bazı gazeteleri, Osmanlı bürokratları ile paylaşmakta idiler. Nitekim Z. 1158 (Ocak 1746) tarihli evrak, Erdel generalinden İstanbul’daki Nemçe kapı kethüdasına gönderilen gazetede bir haberin tercümesine dairdir. Bu haberde, İspanya-Fransa müttefik kuvvetlerinin Sardunya kralı ile yaptıkları muharebeye yer verilmektedir.⁸³

Elçiler, yabancı tüccarlar, kapı kethüdarları gibi elçi vekilleri de bağlı oldukları devletlerin maslahatlarına dair haberleri/gazeteleri Osmanlı bürokrasisine taşımaktaydılar. 1159/1746 tarihli belgede, İngiltere elçi vekilinin Avrupa ahvâline dair haberleri ihtiva eden gazeteyi Osmanlılar ile paylaştığı anlaşılmaktadır. Gazetede, İngiltere ile Fransa arasında Amerika (Yeni Dünya) üzerinde devam eden mücadeleler, Prusya ile Avusturya arasında yapılan sulh, Prusya’nın gerektiğinde İngiltere’yi ve Lutheryan mezhebini muhafaza edeceğini bildirdiği vb. haberler yer almaktadır. Buradan da, Osmanlıların gazete takibinde siyasî ve askerî gelişmeler dışında gelişen dünya ticareti ve Avrupa devletlerinin, bu bağlamda yaptığı ticaret savaşlarının da müessir olduğu açığa çıkmaktadır.⁸⁴ Zira bundan sonraki gazete tercümelerinde, haber konularının ağırlık merkezlerinden biri de ticaret ve ticaret savaşları olacaktır.⁸⁵ Avrupa’da gazetelerin çıkmasında ve yaygınlaşmasında muharrik güç olan “ticaret”, Osmanlıların bu mecrayı takibi arttırmalarında da müessir olmuştur. Zira deniz aşırı faaliyetlerden haberdar olmanın o günün şartlarında tek yolu gazetelerden geçmektedir.

Ticaret maddesinin irtibatlı olduğu Akdeniz’deki korsanlar meselesi de bu dönemden itibaren Osmanlıların gazeteler üzerinden takip ettiği haberler arasındadır. İngiltere’nin bu dönemdeki en büyük rakibi olan Fransa’nın İstanbul’daki elçisi, kendisine on

82 BOA, C..HR., 72/3554.

83 BOA, C..HR., 66/3262.

84 BOA, C..HR.. 35/1722. “...Yeni Dünya’dan bu sene Londra şehrine vürûd eden on beş kıt’a tüccâr sefâini kırk sekiz bin kese akçeğe bâliğ emvâli şehri merkuma nakl ve Yeni Dünya’da vâki’ Breton nâm mahalde ve âhar yerlerde İngiltereli Françalının emvâl-i vâfire ile memlû birkaç pare sefâinini ahz ve zabt ve bundan akdemce İngilterelinin cenk sefâini kırk kıt’a Franca sefînelerini kezâlik ahz eylediklerinden Yeni Dünya’ya ticâret ile âmed-şod eden Franca tüccârı hasâret-i âzîmeye giriftâr oldukları ihbâr olunur.”

85 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, AE.SABH.I., 370/25835; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, HAT, 1430/58538; vd.

beş günde bir İstanköy ve Rodos'tan gelmekte olan gazetelerden içinde İngiltere ile ilgili haberlerin bulunduğu bir nüshayı, devlet ricaline getirmişti. Gazetede habere göre İngiliz korsanları Akdeniz'de hem Fransız gemilerine hem de Müslüman hacılara zarar vermekteydiler (1747-48). Haberde, bir İngiliz savaş gemisinin İskenderiye'den mal yüklü olarak ayrılan üç Fransız gemisine el koyduğu, bunlardan birini korsan gemisi olarak donattığı ve İngiliz korsanların eline geçen geminin Mağribli hacıların gemisine saldırdığı konu edilmektedir.⁸⁶ Fransız elçisinin, söz konusu gazeteyi Osmanlılar ile paylaşma üslubu, kendisini zarara uğratan rakibi hakkında istihbarat paylaşımını andırmaktadır.

Osmanlı idarecilerinin, gazeteyi sadece bir istihbarat kaynağı olarak görmelerinde, hem eski istihbarat kaynakları üzerinden gazete ile tanışmalarının hem de bu üslubun büyük bir rolü olmalıdır. Bundan sonraki dönemlerde Avrupalı sefirlerin, rakipleri aleyhindeki gazete haberlerini, tıpkı istihbarî bir bilgi gibi Osmanlı idarecileri ile paylaşmaları devam edecektir. Osmanlılar ise bu haberlere daima şüphe ile bakacak, başka kaynaklar üzerinden aldıkları "istihbarat"ın hakikatine vâkıf olmaya çalışacaklardır.⁸⁷ Hatta Avrupa'da daimî elçiler istihdam edildiğinde onların en önemli görevlerinden biri, gazeteleri takip ve tercüme ederek merkeze göndermek olacaktır. Onların tercümeleri, muhtemelen istihbarî bilgi olarak değerlendirildikleri için İstanbul'a şifreli metinlerle gönderilecektir.⁸⁸

Bu dönemde Fransızların, Avrupa ahvâline dair haber ve gazeteleri Osmanlı topraklarına taşımada bir süreklilik olduğu fark edilmektedir. Fakat onlar bunu yaparken Osmanlıları gazete ile tanıştırmaya amacı gütmüyor; neşrettikleri gazeteler aracılığıyla Osmanlılar nezdinde kendi lehlerine algı oluşturmaya çalışıyorlardı. "Gazete" kelimesinin ilk defa zikredildiği "*Frengistan'dan vürûd eden*" bir gazete tercümesinde, Fransızların Avrupa siyasetini domine ettikleri algısını oluşturan haberlere yer verilmiş, bugünün ifadesiyle "algı operasyonu" yapılmıştır. Buna göre o sırada Cenovalılar ile Sardunya-Avusturya arasında vâki olan çarpışmalarda, Fransızların karadan ve denizden yardım ettiği Cenovalılar, diğer iki devlete daima galip geliyordu. Ayrıca Fransa kralı kendi devleti içinde birliği sağlamak için hem askerî hem de diplomatik tüm

86 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972.

87 BOA, AE.SABH.I., 370/25835; vd.

88 BOA, HAT, 141/5844-3; BOA, HAT, 138/5690; BOA, HAT, 139/5763; vd.

yolları deniyordu ve başarıya ulaşmak üzere idi (28 Ra. 1160/9 Nisan 1747).⁸⁹ “Bin yüz altmış senesi Rebûlevvelinin yirmi sekizinci günü Frengistan’dan vürûd eden gazete havâdisât”ında “França cânibinde zuhûr eden havâdisler”le kalınmıyor, “İstokholm cânibinden gelen” haberlere de yer veriliyordu.⁹⁰ Yani Fransızlar, sadece kendi ülkelerinden değil, civar ülkelerden de kendileri lehine olacak haber ve bilgileri İstanbul’a taşıyorlardı.

Bundan yaklaşık on gün kadar önce Fransız tüccarlar üzerinden ulaşan gazetelerde de benzeri haberler bulunmakta idi (19 Ra. 1160/31 Mart 1747).⁹¹ Osmanlıların, bu haberleri istihbarî bilgi olarak değerlendirerek fazla güvenmedikleri ortadadır. Buna karşın, devlet ricalinin aşağıdaki evrak münderecâtından anlaşılacağı üzere gazeteler aracılığı ile kapsamlı ve sistemli manipülasyon yapma, kamuoyu oluşturma, dış politikayı yönlendirme ve karşı propaganda gibi kavramları tam anlamıyla kavrayamadıkları anlaşılmaktadır. Bu mefhumları yakından idrak etmeleri, bir otuz sene sonra İngiltere ile Osmanlı arasında diplomatik krize sebebiyet veren, Süveyş yakınlarında seyreden Fransız gemileri hadisesi (1778) ile olacaktır.⁹² Aslında yukarıda da işaret edildiği gibi voyvodalar, sundukları gazete tercümelerinde bu hususlara bir yere kadar işaret edip gönderilen gazetenin, bir siyasetçinin tesiri altında çıktığını ve yazılan haberin yanıltma potansiyelini vurguluyorlardı.⁹³ Fakat gazete üzerinden siyaset yapıldığı yönündeki ikazların, Osmanlı idarecisi tarafından hangi nispette anlaşıldığı meçhuldür.

III. Ahmed ve I. Mahmud dönemlerinde, Osmanlıların, etraflarındaki dünyadan haber alma sâikleri ile eski istihbarat kaynakları üzerinden tanıştıkları gazetelerin takibinde henüz yerleşmiş bir sistemin olmadığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman mevcut istihbarat toplama faaliyetleri sırasında elde edilen, kimi zaman bir elçinin Osmanlıları etkilemek gayesiyle getirdiği gazetelere bazen de Avrupa’da ne olup bittiğine dair merak sayesinde erişim sağlanıyordu. Bunların çeşitli yerlerden getirilmesi için -Eflak-Boğdan voyvodalarını saymazsak- herhangi bir çaba sarf edilmemiş gibidir. İhtiyaç hâsıl olduğunda, mezkûr istihbarat kaynakları üzerin-

89 BOA, C..HR..55/2737.

90 BOA, C..HR..55/2737.

91 BOA, C..HR., 72/3554.

92 BOA, AE.SABH.L., 370/25835.

93 BOA, C..HR., 88/4381.

den istenilen bilgiye ulaşılabileceği ve çapraz sorgularla bunların teyit ya da tashih edilebileceği düşünölmüş olmalıdır.

Bu dönemdeki gazete tercümeleri, birtakım müşterek hususiyetlere sahiptir. Bunlardan ilki, tercümelerin dilinin tam oturmamış olmasıdır; öyle ki cümle düşöklükleri, yer yer anlaşılma güçlüğü yaşatmaktadır. Dîvân-ı hümâyûn tercümanı olan Fenerli Rum tercümanların yahut da Avrupalı elçilerin beratlı tercümanlarının yani gayri Müslimlerin elinde şekillen çeviri dili, zaman içinde artan ve sistemleşen gazete takibi ile düzelecektir. Tercümelerde salt haber çevirisine odaklanılmamış, kimi zaman çevirilere yorum da ilave edilmiştir.⁹⁴

Bunun yanı sıra tercüme edilen gazetenin ismi, yayın yeri ve yayın tarihinin verilmesi de pek nadirdir. Bu döneme ait tercüme-lerden sadece Eflak voyvodasının gönderdiği bir tercümede gazetenin yayın yeri ve tarihi zikredilmiştir.⁹⁵ Umumiyetle gazetenin; Osmanlıların eline ulaştığı ya da tercüme edildiği tarih, gazetenin nereden ya da hangi kaynak üzerinden geldiği bilgisi ile haberin içeriğine odaklanılmıştır.⁹⁶ Gazetenin, kim tarafından yahut kimin tesirinde çıktığına da çoğunlukla değinilmemiştir, bunun tek istisnası yine Eflak voyvodasının bir tahriratıdır.⁹⁷ I. Mahmud döneminde, III. Ahmed döneminden farklı olarak zikredilebilecek belki de tek husus, en azından bazı gazetelerin Osmanlı kalemlerinde tercüme edilmeye başlanmasıdır. Yukarıda belirtildiği üzere, III. Ahmed hatt-ı hümâyûnunda, elçilerin verdiği gazete tercümelerine güvenmediğini ifade etmekteydi.

I. Mahmud devrinde gazete tercümelerinin, 1158 ile 1162 (1745-1749) yılları arasında yoğunlaştığı dikkat çekmektedir.⁹⁸ Nitekim 1178 (1764-65) tarihli bir evrak, bu tespiti doğrular niteliktedir. Burada 1157 (1744-1745) tarihine kadar düvel-i Nasârâ'dan gelen evrakların tercümesi için dîvân-ı hümâyûn tercümanlarına iki senede bir kâğıt verilirken, 1158 ilâ 1162 (1745-1749) yılları arasında

94 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, C..HR., 88/4381.

95 BOA, AE.SMHD.I., 93/6421. Aynı usûl, el yazması haber bülteni olan *Avviso*'larda de dikkati çekmektedir. (Bkz. Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 136-138.) Belki de voyvoda, matbû gazetelerden önce el yazması *Avviso*'ları takip etmeye başlamış ve onlardan etkilenecek bu usûlü tercih etmiştir.

96 BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, C..HR., 55/2737; BOA, C..HR., 72/3554.

97 BOA, C..HR., 88/4381.

98 BOA, C..HR., 35/1722; BOA, C..HR., 72/3554; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; vd.

artan ihtiyaç sebebiyle senede bir defa kâğıt verildiği, daha sonra tekrardan iki senede bir verilmesi usûlüne dönüldüğü konu edilmektedir.⁹⁹ Bu tarihler arasında önceki ve sonraki döneme nazaran Avrupa’dan gelen evrakla daha fazla iştilal edildiği anlaşılmaktadır; bu evraklardan bir kısmının gazete tercümelere olması imkân dâhilindedir.

Döneme ait tercümelere en çok konu olan devletler ise Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya’dır. Fransa ile İngiltere, gelişen dünya ticaretinde payını artırma mücadeleleri ile, Avusturya ile Rusya ise Osmanlı sınırlarını zorlayan, savaş çıkarmaya çalışan tavırları ile tercümelere öne çıkmaktadırlar.¹⁰⁰ Bundan sonraki dönemde yabancı gazetelerin takibine dair siyasi ve askeri farkındalık giderek artacak, sistemli bir takibe doğru yol alınacaktır.

3. OSMANLI DEVLETİNDE SİSTEMATİK GAZETE TAKİBİ (1754-1789)

3.1. Düzenli Gazete Takibine Doğru (1754-1774)

Gazetelerin sistematik bir şekilde takibine doğru ilerlerken, Osmanlıların artık yabancı gazeteleri bilinçli bir şekilde takip ve temin etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Virginia H. Aksan, İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar bölümünde gördüğü 1755-56 tarihli, Prusya ve Avusturya hakkındaki bir yazmada müellifin, kaynakları arasında “*İstanbul’a zaman zaman gelen gazeteleri*” de zikrettiğini ifade etmektedir.¹⁰¹ Buradan yola çıkarak gazete konusundaki farkındalığın iyice arttığı, müellifin yararlanacağı miktarda gazetenin Âsitâne’ye akmaya başladığı söylenebilir.

99 BOA, C..HR., 9/414.

100 BOA, AE.SAMD.III, 232/22186; BOA, C..HR., 35/1722; BOA, AE.SMHD.I., 93/6421; BOA, AE.SMHD.I., 33/1972; BOA, C..HR., 88/4381; vd.

101 Aksan, “Ottoman Sources of Information on Europe...,” 11. Ayrıca 1750 yılında Treleschi adlı bir Raguzalı’nın İstanbul’da, *Avrupa’nın Siyasal ve Tarihi Olaylarının Haberleri* adıyla bir gazete çıkarmak için başvurduğu fakat sadrazamın, padişahın otoritesini sarsması ihtimali sebebiyle bu girişime izin vermeyi reddettiği ileri sürülmüştür. (Bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2010), 3.) Koloğlu’nun kaynak göstermeden zikrettiği bu hadise eğer doğru ise Treleschi’nin, Avrupa gazetelerini yakından takip etmeye başlayan Osmanlı devlet ricalini fark ettiği düşünülebilir.

Osmanlı Arşivi'nde karşılaşılan evraklar, bu kanaati desteklemekte ve yavaş ama daima dönüşen bir anlayışa işaret etmektedir. 1756'ya tarihlenen bir evrak, bu sessiz değişimden izler taşımaktadır. “*Felemenk tarafından vürüd eden gazete kâğıdlarından müntehab havâdisâtın tercümesi*”ni ihtiva eden evrakta, tercüme dili oturmaya başlamış, haberler konu olarak tasnif edilmiş ve en önemlisi de takip edilecek siyasete veri sağlayacak haberler, bizzat Osmanlılar tarafından seçilmeye çalışılmıştır. Artık gazete üzerinden takip edilecek konular belirlenmiş oluyor, devlet sistemli bir dış basın takibi yolunda adımlar atıyordu.¹⁰²

Zikredilen tercümede yer alan ilk haberler, İngiltere ile Prusya ve Prusya ile Nemçe arasında imzalanan anlaşmalarla ilgilidir. Bir diğer haber, Fransa ile İngiltere arasında yaşanan gerginliği konu edinmektedir. Evraktaki diğer haberler, bundan sonraki tercümelerin de değişmez konuları hâline gelecek Avrupa'da gelişen donanma ve gemi teknolojileri ile, “sıyânet-i ticâret” maddesidir. Bu bâbda Fransa'nın, kırk bin asker kapasiteli, dipleri düz gemiler inşasına başladıkları, inşaları bittiğinde bu gemileri koruyacak yirmi sekiz adet cenk kalyonu refakatinde İngiltere ve İrlanda'ya asker sevk edecekleri ifade edilmektedir. “*Françaluların Bahr-i Muhît'te kırk beş kıt'a ve Bahr-i Sefîd'de yirmi beş kıt'a cenk kalyonları hâzır ve âmâde*” olduğunu haber veren tercüme, “*Danimarka kralının, kendi memleketi sevâhilini ve hudûd-ı bahriyyesi dâhilini hıfz u hırâset ve tüccârları sefâyinini sıyânet*” için sekiz adet cenk kalyonu inşa ettiği bilgisine de yer vermektedir.¹⁰³ Bu da yüzyıl başlarında gelişen “kara suları” kavramının¹⁰⁴, Osmanlılar tarafından dikkatle takip edildiğini göstermektedir. Bundan sonra karasuları, deniz ticareti, korsanlar ve gelişen gemi teknolojileri, daima takip edilecek konular arasında yer alacaktır. Bununla birlikte incelenen evraklarda gazetenin, dünya ticaretini yönlendiren araçlardan biri olduğunun anlaşıldığına dair bir karineye rastlanmamaktadır.

Osmanlı bürokrasisinde sistemli gazete takibine geçiş evresinde, tercümelerde başka gelişmeler de kaydedilecektir. Önceki devirde pek rastlanılmayan, haber alıntılanan gazetelerin yayın yeri ve tarihinin kaydı hususuna, bu dönemde olabildiğince dikkat edilmiştir. Gazetelerin isimlerinin zikredilmesi içinse en az kırk yıl beklemek

102 BOA, AE.SOSM.III., 34/2417.

103 BOA, AE.SOSM.III., 34/2417.

104 İdris Bostan, *Osmanlı Akdenizi*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 306-312.

gerekecektir.¹⁰⁵ 1186 (1772-73) tarihli, Avusturya ve Rusya’ya dair haberlerin tercümelerinin derç edildiği bir evrakta, tercümelerin hemen akabinde tıpkı dipnot düşer gibi “*haziranın yirmi altısı ve otuzu tarihleriyle iki küt’a Kolonya gazetesinde tahrîr ederler*” ve “*haziranın on yedisi tarihiyle Peç gazetesinde tahrîr eder*” ifadelerine yer verilmiştir. Bu tercümede yer alan haberler de tıpkı bir önceki evrak gibi, bundan sonra sistematik bir şekilde takip edilecek mevzulardan Avusturya ve Rusya meselesine dairdir. Haberlerde, Avusturya’nın Leh içlerine kadar ilerlediği, Rusya’nın da buna müsamaha ile yaklaştığı konu edilmektedir.¹⁰⁶

Evrakta, aynı mevzu hakkında farklı gazetelerden haberler toplandığı, böylece hadisenin farklı veçhelerinin yakalanarak tam resme ulaşılmaya çalışıldığı gözden kaçmamaktadır. Artık Osmanlı merkezi, bilinçli bir şekilde kendisini ilgilendiren ve tehdit eden meseleleri, gazete üzerinden takip etmeye başlamıştır. Bu döneme ait dîvân-ı hümayûn tercümanının kaleme aldığı 1178 (1764-1765) tarihli bir arzda, “*Der-Aliyye’ye düvel-i Nasâra tarafından vürûd eden tahrîrâtın tercüme ve tesvîd ve tebyizi için*” 1162’den (1748-1749) beri iki senede bir verilen kâğıtların yeterli gelmediği, tıpkı 1158-1162 (1745-1749) arasında olduğu gibi her sene kâğıt verilmesi gereğine işaret edilmiştir.¹⁰⁷

Anlaşıldığı kadarıyla 1170’lerin sonuna (1765) yaklaşıldığında Avrupa ve Rusya cânibinden gelen tahriratta hatırı sayılır bir artış yaşanmıştır. Bunların içinde yabancı gazetelerin de sayısı artmış olmalıdır. Bu husus, Avrupa’da bu dönemde gerçekleşen basın patlamasının, Osmanlı siyasetindeki yansımaları gibidir.¹⁰⁸

Söz konusu tarihlerde Osmanlı kalemlerinde yetişerek önce reîsülküttâblığa, akabinde sadârete yükselen ve dünya siyasetini okumaya çalışan Râgıb Paşa gibi ricâlin teşviki, Ahmed Resmî Efendi gibi objektifi geniş, entelektüel sefirlerin artan rağbeti ile dış basının ehemmiyeti iyice anlaşılmış olmalıdır. Bu tespiti teyit eden bir örneği, Ahmed Resmî Efendi *Hulâsatü’l-İtibâr* adlı eserinde zikretmektedir:

105 BOA, HAT, 141/5843-J. Evrak H. 1214 tarihine aittir.

106 BOA, AE.SMST.III., 371/29410.

107 BOA, C..HR., 9/414.

108 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 398-411.

[Muhsin-zâde Mehmed Paşa] ömründe etrâf ve eknâfın ahvâline muttali' olmağa mâil, gece gündüz havâdis-i rûzigâr kâğıdların mütâlaaya muğram olmağla etrâf-ı âleme vukuf-ı tahsil etmiş bir vezîr[dir]."¹⁰⁹

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere 1760'lar itibariyle Osmanlı devlet ricali arasında yabancı gazeteleri sadece istihbarat amacıyla değil, *etrâf ve eknâfın ahvâline muttali olmak için* merakla takip eden bir zümre oluşmaya başlamıştır. Elbette bunlar, reîsülküttâb dairesinde çalışan tercümanlar, üst düzey kalem erbabı, gazete haberlerinin arz edildiği reîsülküttâb, sadrazam, padişah ve bunların yakın çevresindeki birkaç şahısla sınırlıdır. Özellikle reîsülküttâb dairesinin farklı kaynaklarla haşır-neşir olması, onların bakış açısını genişletmiş ve muasırlarının önüne geçmelerini sağlamış olmalıdır.¹¹⁰ Bu sırada Avrupa'da gazeteler, artık geniş bir kitleye hitap etmektedir.¹¹¹

Bir sonraki dönemde devletin "kuşatılmış bir imparatorluk" hâline gelmesi, özellikle de Küçük Kaynarca'dan sonra yaşanan psikolojik kırılma, Osmanlı zihniyetinde yeni yerleşmeye başlayan ve fakat yanlı haberleri nedeniyle pek de iyi olmayan gazete imajını bir miktar daha zedelemiştir. Etrafın ahvalinden gazete ile haberdar olma saiki artarak devam etse de Osmanlı siyasetçisine daima tehdit haberleri getiren bu mecra, Avrupa dış siyasetinin aracı olarak diplomatik krizlere de sebebiyet verecektir. Artık Osmanlılar nezdinde gazete, Devlet-i Aliyye'nin imajına hâlel getiren bir araçtır.

3.2. Osmanlı Bürokrasisinde Gazete Tercüme Odasının Kuruluşu ve Düzenli Gazete Takibi (1774-1789)

Osmanlı bürokrasisinde düzenli gazete takibine geçişte, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yarattığı bunalım kadar I. Abdülhamid'in bolca okuma-yazmaya dayanan bir çalışma tarzını tercih etmesi de etkili olmuştur. Padişahlığı ilgilendiren konularla birlikte pek çok farklı meseleye son derece ilgi göstermesi, onun diğer klasik dönem padişahlarından farklı bir şekilde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu hususiyetine bağlı olarak döneminde saraya

109 Giridî Ahmed Resmî Efendi, *Hulâsati'l-İtibâr*, (Dersaadet: Mühendisyan Matbaası, 1286), 82.

110 Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform*, 126.

111 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 390-427; Ulla Heise, *Kahve ve Kahvehane*, (Ankara: Dost Kitabevi), 149.

gidip gelen evrak trafiği oldukça artmış, saray bu haliyle adeta bir büro rolü üstlenmeye başlamıştır.¹¹² Burada değerlendirilen gazete tercümelerinin pek çoğunun I. Abdülhamid dönemine ait olması ve tabir caizse gazete tercümelerinde önceki döneme kıyasla patlama yaşanması, bu çerçevede değerlendirilmelidir. O, güncel dış siyaseti gazeteler üzerinden okurken, iç siyasete müteallik güncel meseleleri tebdile çıkararak, tarihe mâl olanları ise Osmanlı tarihleri üzerinden dikkatle takip etmektedir.¹¹³

I. Abdülhamid’in saltanatının ilk yıllarına tekabül ettiği anlaşılan bir evrakta, sadrazam padişaha yazdığı tahririnde, dîvân-ı hümâyûn tercümanının padişahın istediği “*Frengî takvîmi tedârik ve tercüme ettiğini*”, kendisinin de bunu padişaha takdim ettiğini belirtmektedir. Padişah hatt-ı hümâyûnunda “*Frengî takvîm-i mütercem vusûldür, ba’de’l-mütâlaa arz olunur*” şeklinde cevap vermektedir.¹¹⁴ Buradan bizzat padişahın isteği üzerine dîvân-ı hümâyûn tercümanının, “gazete” tedarik etmeye başladığı, tercüme ederek reisülküttab/sadrazam üzerinden padişaha ulaştırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca padişahın gazete tercümesini okuduktan sonra iade ettiği de ortaya çıkmaktadır. Sadrazamın padişaha cevaben kaleme aldığı yazıda, iadeye gerek olmadığı şöyle ifade edilmektedir: “*Frengî takvîmin bir sûreti kulunuzda vardır*”¹¹⁵. Tarih 1774’ü biraz geçerken, eski istihbarat kaynaklarının yanı sıra artık dîvân-ı hümâyûn tercümanları da padişahın talebi üzerine gazete tedarik etmeye başlamıştır. Onlar, ellerine ulaşan gazetelerin tercümelerini, iki nüsha hâlinde hazırlayıp sadrazama ve padişaha sunmaktaydılar.

Bundan kısa bir süre sonra vuku bulacak kötü bir sürpriz, artık bunun da ötesine geçilerek sistemli bir dış basın takibinin gereğini ortaya koymuştur. Dönemin önemli meselelerinden biri, Hindistan ticaret yolunu kısaltan Mısır’ın, özellikle de Süveyş İskelesi’nin İngiltere ile Fransa arasında rekabete sebebiyet vermesidir. Osmanlı devlet ricali, Avrupalıları bu bölgelerden uzak tutmak istedikleri için, onların bu girişimlerini her defasında menetmişler-

112 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001), 95.

113 Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi*, 65-69, 99. Fikret Sarıcaoğlu, “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasi Bildiriler”, *TTK Belleten*, C. LXIV, Sayı 241, (Aralık 2000): 903-904.

114 BOA, TS.MA.e, 805/19.

115 BOA, TS.MA.e, 804/114.

dir.¹¹⁶ Bu bâbda 1192’de (1778)¹¹⁷ Süveyş İskelesi’ne Avrupalı ticaret gemilerinin girmesinin kesin olarak yasaklandığı, İngiltere’nin İstanbul’daki sefirine bildirilmiştir. Lâkin Fransa, yerel güçlerle iş birliği yaparak yasağı delmiş, bundan İstanbul haberdar olmuşsa da Fransız gemilerini bölgeden uzak tutamamıştır. Bu dönemde devletin en çok uğraştığı konuların başında gelen bu mesele, Osmanlıları hiç beklemedikleri bir yerden, Avrupa gazetelerine konu olması üzerinden vuracaktır.¹¹⁸

Sadrazamın takririne göre İngiltere elçisinin baş tercümanı Bâb-ı Âlî’ye gelerek Fransızlara yasadışı yollarla verilen izin, İngiltere için de geçerli olması gerektiğini bildirmiş, Bâb-ı Âlî ise bu konuda hiçbir Avrupa devletinin imtiyazı olmadığı karşılığını vermiştir. Fakat çok geçmeden İngiltere, Osmanlı Devleti’ni gazete üzerinden sıkıştırmaya muvaffak olmuştur. Zira “*mâdde-i mezkûre Avrupa taraflarında istimâ’ olunmaktan nâşî gazete kâğıdına derc*” edilmiş yani Osmanlı merkezinin, taşradaki idarî teşkilâtına hâkim olamadığı algısı basında yer bulmuştur. İskenderiye’de Şubat’ın on üçünde tahrir olunduğu belirtilen gazetenin tercümesinden, haberi Fransızların rakibi İngiltere’nin neşrettiği anlaşılmaktadır. Sadrazam bu hadisenin “*hârice ihrâcî*”ndan, yani uluslararası kamuoyunda duyulmasından son derece rahatsız olmuştur. Padişah ise bir an evvel yapılan haberin gerçek olup olmadığının araştırılması, eğer gazetede yayınlanan haber doğru ise gereğinin yapılması, yanlış ise bu defa da gerçek durumun dış devletlere anlatılmasını istemektedir.¹¹⁹ Bu acı tecrübe, artık devletin kendisine yöneltilen tehditlerin farkına varmasını sağlamış ve imaj yönetimi açısından düzenli ve sistemli bir gazete takibinin acil bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur.¹²⁰

116 İdris Bostan, “Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Üssü: XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi,” *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Hayrünnisa Alan, Ömer İşbilir vd. (ed.), (İstanbul: Kronik Kitap, 2018), 571-586.

117 Evrakta tarih bulunmamaktadır. Hadisenin seyri takip edilerek evraka takribî bir tarih verilmiştir.

118 BOA, AE.SABH.I., 370/25835.

119 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Padişah bu bâbda hatt-ı hümayûnunda sadrazamına şöyle demektedir: “*Vâkı’ gayrı vâkı’ gerek suhûlet ile bir nizâma rabtı ve gerek vâkı’-ı hâli hârice ihrâcî elzem ve akdemü’l-emrden olmağla bize haber-i sahîhi alındıkda arz oluna.*”

120 Süveyş’e yabancı gemilerin girmesinin Osmanlı Devleti’nde yarattığı rahatsızlığa dair bkz. BOA, A.DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 1, Hüküm 1, 2; s. 21, Hüküm 33; s. 114, Hüküm 201 vd. Ayrıca bkz. İdris Bostan, “XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi,” 571-586.

Aynı evraka çeşitli gazetelerden alınan haberlerin tercümelemleri, iç ve dış siyasetin okunabilmesinin, dünyanın çeşitli yerlerinde yayınlanan gazeteleri görmekten geçtiğini gösterdiği gibi ticaret merkezi olan Osmanlı uzak taşrasında bazı gazetelerin neşredildiğine de işaret etmektedir.¹²¹ “Tunus’dan Mayıs’ın ikisi târihiyle tahrîr olunan havâdisâtda” Tunus dayısı ile Venedik donanması arasındaki musalahaya dair gelişmeleri, “Beç şehrinde mâh-ı mezbûrun yirmi sekizi târihiyle muharrer havâdisâtda” İtalya, Avusturya ve Erdel’e dair haberleri, “França’da vâki’ Paris şehrinde Haziranın üçü târihiyle tahrîr olunan havâdisâtda” Hollanda ile Avusturya arasındaki barış anlaşmasını, “Nederlandlının [Nederland] makarr-ı hükûmeti olan Haye [Lahey] kasabasından mâh-ı mezbûrun sekizi târihiyle tahrîr olunan havâdisâtda” Hollanda’nın Fransa ile ittifak edip İspanya ile ters düştüğüne dair malumatı takip etmek mümkün idi.¹²² Bir evraka sığdırılan pek çok gazete haberinin hülâsaten tercümelerinden ikisi, Mısır ve Tunus ile yani doğrudan devletin iç siyasetiyle alakalı idi. Diğer haberler ise Avrupa siyasetinde atılacak adımların isabetli olmasını temin edebilecek dış gelişmelerdi.

121 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Muhtemelen Avrupalı gazete sahipleri çeşitli yerlerde, özellikle de ticaretin aktif olduğu bölgelerdeki konsolosluklarında gazeteler neşrediyorlardı. Bu çalışma sırasında karşılaşılan Avrupa gazetelerinden bir kısmının İskenderiye, bir kısmının ise Tunus’da tahrir edildiği görülmektedir. 1795’de Fransız sefirinin, İstanbul’daki sefârethânede gazete çıkarma teşebbüsleri bu gözlemi doğrulamaktadır. (Bkz. Hamza Çakır, *Osmanlı’da Basın-İktidar İlişkileri*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002), 6.) Avrupalılar tarafından çıkarılan bu gazeteler, büyük ihtimalle ülkelerini Osmanlı topraklarındaki siyasi ve ticari gelişmelerden haberdar ediyorlardı. Bunun yanı sıra konsolosluk ve sefârethânelere, bağlı oldukları ülkelerden düzenli olarak gazeteler de gelmektedir. Bunun örnekleri, bu çalışma dâhilinde mevcuttur. Bu konuda ayrıca bkz. Ghobrial, *Fısıldaşan Şehirler*, 149.

122 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Bu dönemdeki gazete tercümelerinin pek çoğunda gazetenin yayın yeri ve tarihi derç edilmiştir. “İtalya tab’hânesinde matbû’ gazete evrâkı tercümesidir. Fî 14 Zilhicce 1202” BOA, TS.MA.e, 560/82; “Kolonya’dan [Cologne: Köln] gelen gazete kâğıdının hülâsasıdır. Fî 26 Zilhicce 1193” BOA, TS.MA.e, 705/22. Bazılarında ise sadece yayın yerleri zikredilerek gazetenin Osmanlı bürokrasisine ulaştığı yahut tercüme edildiği tarih kaydedilmiştir: “...olmadığı Beç ve Nelerlanda [Nederland] gazete evrakında masturdur. [Fî 19 Rebiülevvel. 1195]” BOA, TS.MA.e, 715/55. Kısa bir havadis tercümesinin üzerine sadece yayın yeri ve tarihinin derç edilmesi, İtalyanca el yazması haber bültenleri olan Avviso’ların takip ettiği bir usûldür. (Bkz. Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 136-138.) Osmanlılar, belki de gazetelerden önce bu mecraları da takip ediyor ve onların tercümeleri sırasında bazı teknik hususiyetleri benimsemekten geri durmuyorlardı. Bu konular araştırmaya muhtaçtır.

Böyle bir vasatta sistemli bir gazete takibinin mecburiyeti kavranmış olmalıdır.

Bu zorunlulukların neticesinde Karavezir Mehmed Paşa'nın¹²³ sadareti döneminde, sadaret kalemlerinde önemli Avrupa gazetelerinin dîvân-ı hümâyûna bilgi vermek üzere tercüme edildiği bir tercüme kalemi kurulmuştur (1779-1780).¹²⁴ Böyle bir kalemin kurulduğunu duyan Prusya kralı, kendi tesirindeki *La Gazette de Clèves* ve *Le Courier du Bas-Rhin* gazetelerinin takip edilmesini sadrazama tavsiye etmiştir.¹²⁵

Sadrazamın gazete takip etmeye kısa sürede alıştığı, bununla da kalmayıp Avrupa gazetelerinden özellikle kendi icraatlarına dair haberleri toplamaya ve tercüme ettirmeye başladığı dikkat çekmektedir. 1193 (1779-1780) tarihli üç gazete tercümesi bu konuda çok ilginç örneklerdir. Evraklardan birinde, Avusturya'dan gelen Osman Bey'in getirdiği Fransızca gazeteden söz edilmektedir. Bu gazetenin tercümesi Osman Bey'e yaptırılmış, dîvân-ı hümâyûn tercümanına da kontrol ettirilmiştir. Fransız gazetesinin haberinde, yeni sadrazamın iş başına geçer geçmez İstanbul'da uzun bir süredir devam eden yangınların son bulduğu, yiyecek-içecek fiyatlarının ucuzlayıp halkın refah ve bolluk içinde yaşamaya başladığı, önceden paşayı çekemeyen ulema ve ocaklar gürûhunun bu tavırlarından vazgeçerek paşaya boyun eğdikleri ve iç siyasete malzeme olabilecek pek çok husus konu edilmekteydi. Gazete tercümesinin padişahta kalabileceğini söyleyip gazetenin aslının iade edilmesini isteyen paşa, sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Mesfûrlar [Fransızlar] ne kadar mütecessis olduğu ve bundan böyle Devlet-i Aliyyeleri emn ü râhat üzere olacağı emr-i zâhir olur. Hak Te'âlâ tevfiik ihsân eyleye, âmîn.” (3 Zilhicce 1193/Aralık 1779)¹²⁶

123 Avrupa'daki gazeteleri düzenli bir şekilde takip ettiği anlaşılan Karavezir Mehmed Paşa, erken dönemde terakesinden “gözlük” çıkan nadir şahsiyetlerden biridir. Ayrıca hayli kitap ve risâle biriktirmiş olması, onun kültürel meselelere ilgisi hakkında bir fikir vermektedir. Bkz. Fikret Sarıcaoğlu, “Karavezir Mehmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 477-478.

124 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VII Cilt, çev. Nilüfer Epçeli, (İstanbul: Yeditepe, 2011), VI.: 201.

125 Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 201; Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 125.

126 BOA, TS.MA.e, 559/66.

Karavezir Mehmed Paşa’nın, kendi icraatlarının isabetine dair farklı Avrupa gazetelerinden düzenli olarak haberler toplayıp padişaha arz etmesi dikkati çeken bir başka husustur.¹²⁷

Elimize ulaşan bu tarihten sonraki evraklar, 1193 sonları (1780) itibarıyla gazete takibinin, tercümesinin ve çapraz sorgulamalarla teyit ya da tashihinin, bir nizamla raptedildiğini göstermektedir. Zira artık dış basında takip edilecek konular belirlenmiş, tercüme dili oturmuş, haberler konu başlıklarına yahut havadisın geldiği yere göre tasnif edilmiş, gazetelerin yayın yeri ve tarihi tercümelerde belirtilmiştir.¹²⁸ Düzenli akışın da bir yere kadar Osmanlı kalem erbabı tarafından sağlandığı izlenebilmektedir. Buradan, muhtemelen gazetelerin nereden ve nasıl temin edileceğine dair sorunun çözüldüğü de anlaşılabilir. Buna göre sınırdaki paşaların¹²⁹ ve Eflak-Boğdan voyvodalarının¹³⁰ gazete gönderimleri devam etse de, yabancı tüccar ve sefirlerin gazete getirmesine pek rastlanmamaktadır. Bunun yerine “*Nemçe tarafından Osman Bey kulları getirmiştir*”¹³¹, “*bu def’a vürüd eden Beç ulağıyla gelen Beç ve Netherlanda [Nederland] gazeteleri*”¹³², “*Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı kulları ma’rifetiyle isticlâb olunmuş gazete havâdisi*”¹³³ gibi ifadelerle karşılaşmak mümkündür. Fakat en çok “*Bu def’a isticlâb olunan gazete havâdisi*”¹³⁴ ibaresi kullanılmaktadır.

Bu dönemde gazetelerin getirtilmesinde olduğu gibi tercümelerinde de Müslüman kâtiplerin çalışması düşünülmüş olmalıdır. Zira 1781’de Venedik balyosunun yanında İstanbul’a gelen Toderini, seçkin mevkilerde bulunan ve İtalyanca okuyup yazabilen iki eğitilmiş Türk tanıdığını belirtmekte olup daha pek çok kişinin yabancı dil öğrenme isteğinde olduğunu kaydetmektedir.¹³⁵ Gençlik

---

127 BOA, TS.MA.e, 705/22. BOA, TS.MA.e, 1137/24. “*Bu def’a gelen gazete kâğıdından tercümesidir. Bunu efendimize arzdan murâdım Hüdâ-yı müte’âl bilir ki fahriyye değildir, benden abd-i âciz yokdur, mücerred Cenâb-ı Hakk’ın inâyetiyledir, Frengî kâğıdı kulunuzdadır.*” (H. 24 Za. 1193).

128 BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e., 747/68; HAT, 1430/58538; vd.

129 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 1416/57870.

130 BOA, HAT, 232/12923.

131 BOA, TS.MA.e, 559/66.

132 BOA, TS.MA.e, 705/31.

133 BOA, TS.MA.e, 558/58.

134 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, AE.SABH.I., 365/25492.

135 Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: YKY, 2018), 23-24.

yıllarında “hâcegân” sınıfına dâhil olduğu bilinen Mevlevî Dervîşi Esrar Dede, müteakip dönemde yazmaya giriştiği İtalyanca-Türkçe lüğatinin başında, eğitimi sırasında Latin ve İtalyan dillerini biraz öğrenme fırsatını bulduğunu dile getirmektedir.¹³⁶ Fakat bu girişimler herhalde yeterli olmamış olacak ki henüz bu dönemde Müslüman tercümanların yetişmesinde sistemli bir yol takip edilememiştir.

Gazete tercüme bürosunun kurulmasıyla birlikte tercüme edilen gazete sayısında, önceki dönemle kıyas kabul etmeyecek oranda bir artış görünmektedir. Hatta 1193 (1780) sonrasında gazete tercümelerinde âdeta patlama yaşanmış gibidir. Bu gelişme, Avrupa’da Fransız İhtilâli sonrasında yaşanan basın patlaması ile paralellik arz etmesi bakımından kayda değerdir.¹³⁷ Bunun yanı sıra bürokraside yabancı gazetelere dair bir oda kurulması ile yabancıların getirdiği gazetelere gerek kalmamış, Osmanlı bürokrasisinde bunların hangilerinin ne şekilde temin edileceğine dair bir sistem belirlenmiştir. Yukarıdaki belgelerden alıntılanan ifadelerden de anlaşılacağı üzere genellikle bunların temininde, Osmanlı idaresinin çeşitli kademelerindeki görevliler etkin olarak kullanılmaya başlanmıştır. Evrakların hâsılasından anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde gazete temininde genellikle iki usûl takip ediliyor olmalıdır: 1. Dîvân-ı hümâyûn tercümanı, temasta olduğu beratlı elçi tercümanlarına ya da bizzat elçilere gazete siparişi ediyordu.¹³⁸ 2. Osmanlı toprakları dışına giden ulaklar, özel görevli kimseler veya Tunus, İskenderiye, Trablusgarb gibi liman şehirlerine giden Osmanlı tüccarı ya da kaptanları bu gazeteleri İstanbul’a getiriyordu.¹³⁹

Sınır boylarında görev yapan paşaların da gazetelerin temini noktasında yaşadıkları ve bu konudaki görüşleri oldukça ilginçtir. Bunlardan Belgrad muhâfızının gönderdiği tahrîrât, devletin, eski casuslarından pek de haber beklemediğini, istediği haberleri bizzat kendisinin toplamaya ehemmiyet verdiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Belgrad muhafızı, görevine atandıktan sonra merkezden bir ferman gelmiştir. Buna göre Belgrad kalesi ve hudut

136 Osman Horata, “Esrar Dede’nin “Lügat-i Talyan” Tercümesi,” *Türkbiçlig: Türkoloji Araştırmaları*, 1 (2000): 74-75. Esrar Dede’nin söz konusu lügat girişimini, Osmanlı sarayı ile iyi ilişkiler içinde olan Şeyh Galib’in teşvik etmesi de bir başka kayda değer husustur.

137 Pettegree, *Haberin Ortaya Çıkışı*, 398-411.

138 BOA, TS.MA.e, 558/58.

139 BOA, TS.MA.e, 585/38; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, TS.MA.e, 559/66.

muhafazası konusunda son derece dikkatli olmalı, karşı taraftan bir saldırı olup olmayacağına dair lisan-âşinâ casuslar göndermesi gerekmekte idi. Görevine başladıktan kısa bir süre Avusturya tarafından bazı haydut ve eşkıyanın sınırı ihlâl eden tecavüzâne harekâtı ile karşı karşıya kalan paşa, kendisine emredildiği üzere dil bilen Müslüman casus arayışına girişmiştir. Fakat bu mümkün olmamış, bunun yerine sınır ötesinden gazete getirtmek paşaya daha pratik bir usûl olarak görünmüştür. Paşa bu süreci şu satırlarla ifade etmektedir:

“...Nemçe cânibinden sahîh haber ahzına kâdir ve mu’temed casûs tedârikine gerçi bendeleri Belgrad’a vusûlünden beri ziyâde ihtimâm ettirdim lâkin lisân bilir ve ehl-i İslâm’dan casûs tedârîki müşkil ve olsa dahi her hâle vâkıf olamayacağı zâhir ve Yehûd ve Nasârâ’nın dahi kelimâtına i’timâd câiz olmadığı mücerrebâtından olmağla beyenlerinde gazete ta’bîr ettikleri havâdis kâğıdların ahzlarının nizâmına ihtimâm-ı çâkerânem masrûf olmakdan nâşî bu hengâmda bir takrîb ile nizâmı müyesser olduğundan...” (7 Muharrem 1194/14 Ocak 1780)¹⁴⁰

Belgrad muhafızının kendi isteği ile gazete getirtmesinin yanında Bosna valisine düşman [Avusturya] tarafından gazete gönderilmesi de zikredilmesi gereken bir başka hâdisedir. Paşanın kaleme aldığı tahriratta, merkezden kendisine, bazı taraflardan alınan istihbarata göre Avusturya’nın sû-i kasdının beklendiği, durumu bilmezlikten gelmesi, bununla birlikte böyle bir hadiseye hazırlıklı olması gerektiği bildirilmiştir. Paşa, el altından meseleye dair gözlem yaparken, Avusturya’nın sınırı “askerle” değil, “gazete” ile ihlâl ettiğini fark etmiştir:

“...Nemçelünün etvâr ve harekâtı dâimâ hîle ve hud‘adan ibâret olmağla bu esnâlarda serhaddât taraflarında ihtilâl iş‘asını hâvî gazete ta’bîr olunur havâdis kâğıdı Bosna tarafına irsâl eyledikleri istihbâr olundukda derhâl taharrî ve istihzâr ile tercüme ettirildikde müşârun ileyhe hayret îrâs edip Nemçelünün me’lûf oldukları desâisden bu güne âsârı ma’lûm-ı âlî buyurulmak için aynı gazete kâğıdı Der-aliyye’ye takdîm olunduğun.” (17 Zilhicce 1198/1 Kasım 1784)

Bosna içlerine sızdırılan gazete haberlerine göre Avusturya, Bosna tarafından birkaç kale ve bölgeyi Osmanlı reisülküttâbından istemiş, reis efendi de bu durumu -gûyâ- anlayışla karşılamış ve yakında bölgeye birkaç vezirin gönderilerek sınırın tashih edileceğini bildirmişti. Bu haberi okuyan vali, hayretler içerisinde kalarak aci-

140 BOA, HAT, 1416/57870.

len gazeteyi, vaziyeti anlatan bir yazı ile İstanbul'a göndermiştir.¹⁴¹ Sadrazam, paşanın yazısına kendi taktirini ilave ederek padişaha gazetenin aslını¹⁴² ve tercümesini takdim etmiştir. Padişah konu ile ilgili hatt-ı hümayûnunda hemen reîsülküttâb efendinin harekete geçmesini emretmektedir.¹⁴³

Gazetelerin temini konusunda birbirinden ilginç hadiseler yaşanmış görünmektedir. Bu hadiselerden biri, sadrazamın I. Abdülhamid'e sunduğu bir telhise konu olmuştur. Buna göre Avusturya elçisinin İstanbul'dan ayrılmasına izin verildiği günlerde İstanbul'dan Peç'e, Peç'den İstanbul'a gelen yasakçılar Rumeli valisi tarafından yolda alıkonulmuş, ardından da ellerindeki evrak bohça ve hurçlarına el konulmuştur. Bunların içinden Avusturya elçisine, tercümanlarına ve elçilik çalışanlarına ait olanlar bir kenara ayrılmış, diğer Avrupa elçileri, bezirgânları ve tüccarların mektupları sahiplerine iade edilmiştir. Avusturya sefaretine ait evrak bohçası didik didik aranmış, içinden bir de gazete çıkmıştır. Diğer evrakla birlikte bu gazete de tercüme ettirilerek padişaha sunulmuştur. Padişah, hatt-ı hümayûnunda "*her şeyin cehlinden ilmi bilinmek gerekdir*" diyerek bu hareketi takdir etmektedir.¹⁴⁴

Osmanlı merkez bürokrasisine çeşitli şekillerde ulaşan gazeteler, dîvân-ı hümayûn tercümanı tarafından tercüme edilmekte, bazen bu tercümelere itimat edilmeyerek berathlı tercümanlara kontrol ettirilmekte idi.¹⁴⁵ Ardından sadrazama sunulmakta, sadrazam da haberlerle ilgili yorum ve görüşlerini bir telhis yahut taktir ilave ederek padişaha sunmakta idi.¹⁴⁶ Dış basını takibe oldukça meraklı olduğu anlaşılan padişah, bunları okuduktan sonra çoğunlukla konu hakkındaki görüş, yorum ve emirlerini bir hatt-ı hümayûn ile tercümenin üzerine kaydetmiştir.¹⁴⁷ Bazı evraklarda padişah hatt-ı hümayûnunda, tercüme edilen haber hakkında sadrazamdan tekrar görüş istemektedir.¹⁴⁸

141 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 26/1262E.

142 Bu dönemlere ait ilk defa bir gazetenin orijinalini bu vesile ile Osmanlı Arşivi'nde tespit etmek mümkün oldu.

143 BOA, HAT, 26/1262.

144 BOA, HAT, 22/1060.

145 BOA, TS.MA.e, 558/58.

146 BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, HAT, 22/1060; vd.

147 BOA, AE.SABH.I., 369/25815; BOA, AE.SABH.I., 365/25492; BOA, AE.SABH.I., 18/1544; vd.

148 BOA, HAT, 11/366.

Kimi zaman haber tercümelerinin, gazetenin aslı ile birlikte arz edildiği anlaşılmaktadır. Tercümelerin, padişah inceledikten sonra kaleme iadesi isteniyordu.¹⁴⁹ Padişah bu tercümelerin nezdinde kalmasını isterse bunu sadrazama bildiriyor, kalemlerden padişah için bir suret daha çıkarttırılıyordu.¹⁵⁰ Bazen de padişah (I. Abdülhamid), gazeteleri ve tercümeleleri bizzat kendisi hıfz etmek istemekteydi. Böyle durumlarda padişahın matlubu üzere *havâdis kâğıtlarının* bir sûreti çıkarılıp kaleme alınıyor, ilk nüshalar tekrar padişaha gönderiliyordu.¹⁵¹ Bu dönem itibariyle tercümelerin çoğunlukla ilgili kalemde hıfzedildiği, fakat gazetelerin asıllarının ya imha edildiği yahut da tercümeden ayrılarak başka bir kalemde saklandığı anlaşılmaktadır. Çıkan pek çok tercüme nazaran sadece bir adet Avusturya gazetesinin orijinal nüshası ile karşılaştırılması, bu ihtimalleri kuvvetlendirmektedir.¹⁵²

Dış basının, bu denli itina ile takibine karşın gazetelere güvenin olmadığı pek çok evrak üzerinden okunabilmektedir. Mesela bunlardan birinde sadrazam, padişaha hitaben şöyle demektedir:

“Dîvân-ı hümayûn tercümânı kulları ma’rifetiyle isticlâb olunmuş gazete havâdisidir. Bu makule gazete havâdisine çendân i’timâd olunmaz. Meğer birkaç defa tekrâr ola, yahud taraf-ı sâireden te’kid oluna. Veyahud muktezâ-yı vakte ve mizâc-ı maslahata muvâfık görüne, ol vakit i’timâd olunabilir.”¹⁵³

I. Abdülhamid’in görüşü de sadrazamdan farklı değildir:

149 BOA, TS.MA.e, 559/66 “Bu kâğıdın kullarına iktizâsı yokdur, efendimizde dursun ancak Frengî hat ile olan gazete kâğıdı taraf-ı hümayûnunda kalmasın, lüzûmu yok ise irsâl buyurasız, mahalline teslim olunsun.”; BOA, TS.MA.e, 1137/24 “Frengî kâğıdı kulunuzdadır.”; BOA, TS.MA.e, 560/41.

150 BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 560/41.

151 Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi*, 99.

152 BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 26/1262-E. Bu tespitin, bu çalışma kapsamında taranan tasnifler için geçerli olduğu ifade edilmelidir. Çalışmanın sınırları itibariyle taranamayan A.AMD. tasnifi başta olmak üzere farklı fonlarda gazetelerin asıllarının mahfuz olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Eğer gazetelerin orijinal nüshaları mevcut ise tercüme ekinde bulunmamaları ilginçtir. Böyle bir durum Osmanlı kalem efendilerinin bir tercihinin dayandığı olabileceği gibi, daha sonraki dönemlerde tasnif çalışmaları sırasında ayrılması da ihtimal dâhilindedir. Bu inceleme başka çalışmanın konusudur.

153 BOA, HAT, 1430/58538.

“Bu gazete evrâkının her birine i’timad gerçi câiz değildir. Sıdk u kizb ne ise mukaddemâ bilinmek elzemdir.”¹⁵⁴

Gazetelere karşı gelişen bu menfi tavır, bu araç üzerinden gelecek haberlerin çok farklı yöntemlerle teyit ya da tashihi yoluna gidilmesini beraberinde getirmiştir. Haberin sıhhatini sorgulamada takip edilen yöntemlerden birisi kaptan paşanın bilgisine başvurmaktır.¹⁵⁵ Bir seferinde sadrazam hem gazete evrakını hem de kaptan paşanın aynı mesele hakkındaki taktirini sunmuş, padişah iki kaynağı birbirine mutabık görmeyerek acilen doğru bilgiye ulaşılmasını istemiştir.¹⁵⁶ Gazete haberlerini sorgulamalarda bazen Avrupalı elçilerin tercümanlarından, bazen de sınır boylarında görev yapan paşalardan yardım istenmiştir.¹⁵⁷

Bunlardan en dikkate değer olanı Rusya’nın, İran’da şahlık iddia eden bir kimseye yardım ederek İran’ı ele geçireceğine dair haberi ihtiva eden gazete tercümesinin soruşturulmasıdır. Rusya tarafından bu yönde haberleri içeren gazeteler neşredilmiş ve etrafa dağıtılmıştır. Bunlardan birisi, Osmanlı sadrazamının eline geçmiş olup haberin sıhhatini sorgulamak için sadrazam, Bağdat valisine müracaat etmiştir. Bağdat valisinin tahkikatı, Osmanlıların XVIII. yüzyıl sonlarındaki karmaşık, fakat bir o kadar da iyi işleyen istihbarat teşkilâtı hakkında bir fikir vermektedir (1197/1783).¹⁵⁸

Bağdat valisi Süleyman Paşa, sadrazamın soruşturma emrini alır almaz harekete geçmiş, Tiflis Hânı Ereklî [Heraclius] Han’ın Mısır’daki mutemedine ulaşmış, o da bir mektupla paşaya iki müste’men tüccarı yönlendirmiştir. Bu tüccarlar, konu hakkındaki görüşlerini ihtiva eden bir taktir yazarak İstanbul’a göndermişlerdir. Burada şu şekilde formüle edilecek bir istihbarat ağı şeması karşımıza çıkmaktadır: İstanbul → Bağdat → Gürcistan → Mısır → İstanbul. Paşa bununla da kalmamıştır, zira tüccarların verdiği bilgi çok net veriler içermemektedir. Bölgedeki hanlardan Ali Murad Han ile dolaylı yoldan irtibata geçmiş, yine açık bir bil-

154 BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1.

155 BOA, AE.SABH.I., 370/25835; BOA, AE.SABH.I., 369/25815; BOA, HAT, 1450/22.

156 BOA, AE.SABH.I., 369/25815. [Hatt-ı Hümayûn:] “Benim vezirim, Venedikli ile Tunus ocaklısının muhârebesi gazete kâğıdından muhrec şukkada kapudan paşanın taktirine mutâbık görünmez. Esahh ne vechiledir, tashih olundukda arz edesin.”

157 BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, HAT, 10/348A.

158 BOA, HAT, 10/348A.

giye ulaşamamış, Bağdat’a gelen hacılar ve tüccarlardan durumu sormuştur. Fakat yine kayda değer malumat bulamamıştır. Bu sefer de İsfahan’da ikamet eden Bağdatlı tüccarlardan biri ile irtibat kurmuş, mutemet casuslar bularak Ali Murad Han’ın yakın adamlarından bilgi temin etmesini istemiştir. Nihayetinde en do-yurucu malumata ulaşan paşa, böyle bir tehlikenin bulunmadığını İstanbul’a rapor etmiştir. Bir Rus gazetesinin tetiklediği istihbarat şeması bu defa şöyle şekillenmiştir: İstanbul → Bağdat → İsfahan → Bağdat → İstanbul.¹⁵⁹ Yakın tarihli bir başka evrakta ise aynı konu hakkında Süleyman Paşa’nın mutemet casuslar vasıtasıyla kurdu-ğu istihbarat ağı şöyledir: İstanbul → Bağdat → Gürcistan → Azer-baycan → İran → Bağdad → İstanbul (1197/1782-83).¹⁶⁰ Bu hadise, gazete haberlerinden yola çıkılarak devlet merkezinin karmaşık istihbarat ağını, bir anda harekete geçirebilecek kabiliyette oldu-ğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlılar her ne kadar gazetelerde yayınlanan haberlere, çoğu zaman haklı sebeplerden ötürü itibar etmese de dış basını takip et-mekten hâlî kalmamışlar, daima artan bir rağbet ile yabancı gaze-teler üzerinden değişen dünya siyasetini okumaya çalışmışlardır. Özellikle de I. Abdülhamid’in yabancı gazeteleri takip etmek nokta-sında özel bir alakasının olduğunu, pek çok hatt-ı hümayûnundan anlamak mümkündür:

Benim vezîrim, yine ol tarafların vâki’ olan havâdisâtları peyder pey ha-ber almakdan hâlî olmayasın.¹⁶¹

Matlûb-ı hümayûn buyurulan gazete sûretidir.¹⁶²

Benim Vezîrim, Kapudan Paşa tarafından gönderilen tahrîrâtın cevâbı vürûduna dek bakalım. Gazete tahrîrâtının her birinin sıhhati üzere hakikat-i hâllerine vâkıf olmanız ve ba’dehû taraf-ı hümayûnuma arz eylemen matlûb-ı hüsrevânemdir.¹⁶³

Kızb ü sahîh ola, yine peyder pey haberleri matlûbumdur.¹⁶⁴

Osmanlı bürokrasisinin ve padişahın dış basını dikkatle takip et-mesinin, bu dönemde iyice karmaşıklaşarak pek çok soruna gebe olan dış ve iç politikayı doğru okuyabilmek noktasında önemli

159 BOA, HAT, 10/348A; BOA, HAT, 10/348K.

160 BOA, HAT, 324-D.

161 BOA, AE.SABH.I., 19/1633.

162 BOA, TS.MA.e, 560/82.

163 BOA, HAT, 1451/76.

164 BOA, İE.HAT., 5/489.

olduğu, haber tercümelerinden anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde dış politika açısından bakıldığında Rusya'nın Kırım'ı ilhaki; Avusturya'nın Balkan toprakları üzerindeki genişleme siyasetini takip etmesi, İngiltere ile Fransa'nın dünya ticaretine hâkim olma mücadeleleri kapsamında Osmanlı toprakları üzerinde bazı emellerinin bulunması, Venedik'in Tunus ile, İspanya'nın ise Cezayir ile akdettiği anlaşmalar sebebiyle doğrudan Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren pek çok mesele bulunmakta idi.¹⁶⁵

Bu bağlamda dış politikada en çok takip edilen devletlerin başında Rusya, Avusturya, Fransa, İngiltere, Lehistan, Macaristan, Venedik ve İspanya gelmekteydi.¹⁶⁶ Bunları Prusya, Hollanda, Fas, İsveç, Amerika ve Danimarka takip etmekteydi.¹⁶⁷ En çok takip edilen konu başlıkları ise ülkelerin donanma teknolojilerinde yaptığı yenilikler, bu alandaki teknolojik gelişmeler, ticaret serbestiyeti, ticareti himâye noktasında devletlerin ticaret yollarını ele geçirme yahut kendilerine mâl etme mücadeleleri, yeni ticaret yolları açma yolundaki gayretler, Akdeniz'deki korsanlık faaliyetleri ile sömürgeleştirme girişimleri idi.¹⁶⁸

Devletler bazında bakıldığında İngiltere ile Fransa'nın deniz aşırı ticaret üzerinde hükümranlık kurma savaşları, Avusturya'nın Balkanlar yönünde ilerleme faaliyetleri, bu bâbda Rusya ile ittifak etme ihtimalleri, Rusya'nın Kırım, Karadeniz ve Akdeniz'e donanma indirme politikaları, Fransa'nın Rusya karşıtı geliştirdiği politikalarla Devlet-i Aliyye'ye tesir etme çabaları, Avrupa devletlerinin Osmanlı-Rus savaşı ihtimalini ortadan kaldırmaya çalışmaları, Venedik ve İspanya'nın Garp Ocakları ile yaptıkları savaşlar veya barış anlaşmaları öne çıkan konulardır.¹⁶⁹

165 BOA, AE.SABH.I., 206/13749; BOA, TS.MA.e, 560/81; BOA, HAT, 26/1262; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, İE.HAT., 5/489; BOA, TS.MA.e, 560/82; BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1.

166 BOA, HAT, 1430/58540; BOA, HAT, 1430/58538; BOA, HAT, 1450/22; BOA, C..HR., 99/4950; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 705/22; BOA, TS.MA.e, 560/41.

167 BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, TS.MA.e, 560/41; BOA, AE.SABH.I., 18/1544; BOA, HAT, 1430/58526; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, TS.MA.e, 715/55.

168 BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, AE.SABH.I., 370/25835; BOA, TS.MA.e, 705/31; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, AE.SABH.I., 18/1544; BOA, HAT, 1451/76; BOA, İE.HAT. 5/489; BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1.

169 BOA, AE.SABH.I., 12/1052-1; BOA, C..MTZ. 5/232; BOA, İE.HAT., 5/489; BOA, HAT, 1430/58540; BOA, TS.MA.e, 705/22; BOA, TS.MA.e, 747/68; BOA, TS.MA.e, 558/58; BOA, TS.MA.e, 715/55; BOA, HAT, 1416/57870.

Bunun yanı sıra Avrupa ya da Rusya gazetelerine yansıyan Osmanlı imajı, Devlet-i Aliyye’nin o dönemde dışarıdan nasıl görüldüğü de zaman zaman takip edilmiştir. Tercüme haberlere yansıdığı kadarıyla Osmanlı Devleti, dönemin önde gelen devletlerinden Rusya, İngiltere ve Fransa’nın bir adım gerisinde, diğer devletlerden ise daha güçlü bir devlet idi. Ayrıca muhtemel bir Rusya ve Avusturya savaşı için daima hazırlık yapmakta, askerî sahada hazırlıklarını hızlı bir şekilde sürdürmekte, fakat bu gayretlerini dışarıya yansıtmak istememekte idi. Muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşı Avrupalı güçleri, özellikle de İngiltere ve Fransa’yı endişelendirmekte, bu noktada Osmanlı Devleti bu iki devlet tarafından Rusya’ya karşı desteklenmekte idi.¹⁷⁰

Gazete fikrinin, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı dünya algısı ile çeliştiği yukarıdaki evrakların muhtevasında anlaşılmaktadır. Belgrad’ın geri alınması sonrasında hudut tayin heyeti içinde yer alan *Tedbîrât-ı Pesendîde* müellifi Numan Efendi ile yüzyıl sonlarına doğru sefaretle Avusturya’ya giden *Nemçe Sefâretnâmesi* müellifi Ebubekir Râtib Efendi’nin, Osmanlılar hakkında gazetelerde haber çıkmasından hoşlanmaması ve bunu devlet imajına halel gelmesi olarak yorumlamaları bu noktada önemli verilerdir.¹⁷¹

Diğer taraftan bir ihtimal olarak dışarıdan Devlet-i Aliyye’ye haber taşıyan bu araç, memalik-i mahrûsede neşredilmesi durumunda, içeriden dışarıya da haber sızdıracak bir mecra olarak görül-
müş olabilir. Kendilerinin istihbarat kaynağı olarak kullandıkları

170 BOA, HAT, 23/1105; BOA, AE.SABH.I., 12/1052; BOA, HAT, 11/366; BOA, TS.MA.e, 560/81; BOA, C..MTZ., 5/232; BOA, HAT, 1430/58526

171 Ebu Sehl Numan Efendi, *Tedbîrât-ı Pesendîde*, 76-77. Belgrad’ın geri alınmasından sonra hudut tayin heyeti başkanı olarak görevlendirilen Mevkufatî Mehmed Efendi, görüşmeler sırasında diplomatik skandala sebebiyet verecek uygunsuz bir söz söylemiştir. Orada bulunan Avusturyalı tercümanların bu sözleri hararetle kayda geçmesi, metnin müellifi olup o sırada sınır mollası olarak bulunan Numan Efendi’nin dikkatini çekmiştir. Bu kaydın sebebini, daha önce Napoli’de bulunmuş olan divân çavuşu Mustafa Çavuş şöyle açıklamıştır: “Yarın bunu Beç’e yazar anda basmahânedede: “Nemçelî muhaddidi Âl-i Osman muhaddidini darıldup, şöyle söyletdürmiş” deyü kazeteler basdırıp diyâr u diyâr dağdırlar”. Bunu duyan Numan Efendi infiale kapılmış, bu durumun heyet başkanı Mehmed Efendi’den gizlenmesini istemiştir. Bu noktada benzer bir hassasiyet gösteren farklı bir kaynak için bkz. Ebubekir Râtib Efendi, *Nemçe Sefâretnâmesi*, haz. Abdullah Uçman, (İstanbul: Kitabevi, 2012), 13-14.

bir aracı, karşı tarafın da aynı amaçla kullanabileceğinin düşünülmesi muhtemeldir.¹⁷²

XVIII. yüzyılda her ne kadar matbaanın önü açılmak, kamuya açık vakıf kütüphanelerinin sayıları artırılmak, vekayinüvislik müessesesi faaliyete geçirilerek siyasî bilginin sistemli kaydı temin edilmek ve devlet matbaasında bazı vekayinameler basılmak suretiyle bilginin, sınırlı da olsa kamusallaşması süreci devlet eliyle desteklenmişse de¹⁷³, güncel siyasî bilginin kamuya açılması fikri henüz benimsenmemiştir.¹⁷⁴ “Tarihî siyasi bilginin deveran etmesi” fikri artık yabancı değilse bile “güncel siyasi haber” söz konusu olduğunda mesafe korunmaktadır. Görünen o ki Osmanlı siyasetçileri, güncel ve hâlihazırda amel edilen siyasî bilginin, erbabı arasında tedavül etmesi ve “hârice” çıkarılmaması noktasında son derece hassastır.¹⁷⁵

Her ne sebeple olursa olsun XIX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı devlet adamları, gazeteye karşı menfi bir tutum içindedirler. Gazetelere alışıldığı ve neredeyse günü gününe takip edildiği bir dönem olan III. Selim devrinde dahi gazetelerden bahsedilirken özellikle bu aracın güvenilmez yapısına işaret eden olumsuz ifadeler kullanılmaktadır:

---

172 Bu bâbda Emrah Safa Gürkan, Osmanlıların XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Avrupa ülkelerinde daimî sefir bulundurması ile elçilerden istifade eden istihbarat anlayışları arasında bağıntı kurmaktadır. (Bkz. Gürkan, *Sultanın Casusları*, 133-137.) Bu vaziyet gazete neşretme noktasında da geçerli bir ihtimal olarak göz önünde bulundurulmalıdır. Bu ihtimali akla getiren bir başka hadise III. Selim döneminde sefirler tarafından düzenli olarak gönderilen gazete tercümelelerinin bazılarının şifreli olarak gönderilmesi. Osmanlı siyasetçisi, Avrupa gazetelerinden takip ettiği haberlerin münderecatının bile -gazeteler herkese açık neşredilmesine rağmen- bilinmesini istememekteydi. Örnek olarak bkz. BOA, HAT, 139/5763; BOA, HAT, 139/5764.

173 Neumann, “Üç Tarz-ı Mütalaa,” 66; Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 158-186; Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, 137-138.

174 Eldem, “Amerika’yı Keşfetme(me)nin Yolları,” 149.

175 BOA, AE.SABH.I., 370/25835. Burada “hâric” den kasıt sadece yabancı devletler değildir. I. Abdülhamid döneminde, siyasi muhalefet içeren bir kâğıdın padişah tarafından “setr” edilmesinin istenmesi, bu tür bilgilerin memâliki-i mahrûsede şüyûndan rahatsızlık duyulduğunu göstermektedir. (Bkz. Sarıcaoğlu, “Osmanlı “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem,” 920.) Bu bâbda I. Abdülhamid bir hatt-ı hümayûnunda, sâbık şeyhülislâmın oğlunun etrafa bazı -siyasî- havâdis yaydığından şikâyet etmekte ve bunun “devlete şeyn getirir bir hâlet” olduğundan bahsedip *te’dibi* gerektirdiğini ifade etmektedir. (Bkz. BOA, AE.SABH.I., 2/143.)

“Tab’ olunan gazetelerde olan havâdis ki mûcidi yine kendileridir, serâpâ Devlet-i Aliyye’nin aleyhine idi.”

“Avrupa’da gazete icadından garaz havâdisi vuku’u üzere zabt olmayıp kendi kârlarını tervîc için nâsın kulağını doldurmak mülâhazalarıdır.”¹⁷⁶

Böyle bir bakışın gelişmesinde bu dönemde Avrupa gazetelerinin, yanlış haber neşretmeleri kadar Osmanlı Devleti’ne karşı gazete üzerinden siyaset yürütmeleri ve diplomatik krizlere sebebiyet vermeleri etkili olmuştur.¹⁷⁷ Kısacası yanlış veya doğru fark etmeksizin, gazetenin zaman zaman imparatorluğu tehdit eden bir “silah” olarak kullanılması, zaten böyle bir fikre uzak olan Osmanlı algısını daha da olumsuz hâle getirmiş görünmektedir.

Bunun dışında otoritenin sorgulanmasından hoşlanılmaması, yazılı siyasi muhalefet geleneğinin bu tarihlere kadar gelişmemesi¹⁷⁸, bilginin hiyerarşik yapısına duyulan inancın da böyle bir vasa-tı temin ettiği söylenebilir.¹⁷⁹ Bir diğer zikredilmesi gereken sebep, gazetenin serbest piyasa düzeninin bir aracı olmasıdır. Buna karşın Osmanlı’da iktisadî hayatın önemli ölçüde devlet kontrolünde bulunması ve Avrupa’daki anlamıyla okyanus ötesi ticaret fikrinin henüz yerleşmemiş olması, yani gazeteyi ortaya çıkaran “ticari” zihniyete henüz sahip olunmaması önemli sebepler arasında kaydedilmelidir.¹⁸⁰

Bununla birlikte incelenen evraklardan, Osmanlıların, gazete üzerinden ticaret ile ilgili pek çok konuyu, özellikle de *ticaretin serbestiyet üzere icrâsını*¹⁸¹ takip etmelerine rağmen gazete-ticaret bütünleşmesini okuyabildiklerini söylemek zordur. Onlar gazeteleri daha çok “siyasi” haber kaynağı olarak değerlendirmektedir.¹⁸² Yine

---

176 BOA, HAT, 139/5763.

177 BOA, HAT, 143/5969; vd. Bu dönemde Avrupalıların birtakım “kâğıtlarla” Osmanlı merkezini, sık sık baş edilmesi zor durumlara düşürmesinin, Osmanlı siyasetçisini hayli zorladığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde iç siyasetteki bazı muhalif “kâğıtlar”dan dahi Avrupalılar sorumlu tutulmaktaydı. (Bkz. Sarıcaoğlu, “Osmanlı “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem,” 913.)

178 Sarıcaoğlu, “Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem,” 902-920; Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, 3.

179 Neumann, “Üç Tarz-ı Mütalaa,” 72.

180 Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, 2.

181 BOA, AE.SABH.I., 18/1544.

182 Aksan, *Ahmed Resmî Efendi*, 48. Bu konuda Aksan’ın yorumu da benzer olup ilaveten o, “Osmanlıların Avrupa bilgisinin bir bakıma imparatorluğun komşularından ve potansiyel düşmanlarından oluşan dünyayla sınır-

gazetenin Avrupa iç siyasetindeki rolünün de farkına varılmamış gibidir. Bu yöndeki farkındalık ancak Avrupa’da daimî sefirlerin istihdamından sonra söz konusu olacaktır.¹⁸³ İlâveten dönem vekayinamelerinde sıklıkla karşılaşıldığı üzere Osmanlı ricali bazı hakikatlerin üzerinin örtülmesini anlaşılır, kabul edilebilir hatta gerekli bulsa da en azından bu dönemde dış siyaseti yönlendirme amaçlı maksatlı bir şekilde üretilmiş “yanlış haber” kaydetme pratiğinden pek de söz edilemez.¹⁸⁴

Fakat çok geçmeden, Osmanlı siyasetçisi, gazete çıkarma noktasında değilse de Avrupa gazeteleri üzerinden siyaseti yönlendirme çabaları ile “yeni düzene” ayak uyduracaktır. Bir önceki dönemde şaşkınlık yahut öfke ile karşıladıkları maksatlı yanlış haber üretimini, III. Selim döneminde tıpkı Avrupalı meslektaşlarından öğrendikleri şekilde tatbik etmekten çekinmeyeceklerdir. Gazete takibinin farklı bir mecraya girip son derece arttığı bu dönemde kimi zaman propaganda broşürleri kimi zaman da yabancı gazetede bir haber üzerinden iç ve dış siyaseti yönlendirme çabaları, Osmanlı siyasetinin de pratikleri arasına girecektir.¹⁸⁵

SONUÇ

Bu çalışmada, pragmatik-esnek bir dünya görüşüne sahip olan, buna bağlı olarak da zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda vaziyetini değiştiren Osmanlı siyasetçisinin “gazete” ile karşılaşması, Osmanlı kaynakları üzerinden ele alınmıştır. Böylelikle

---

lı kaldığını göstermektedir.” tespitinde bulunmaktadır. Bu tespit, çalışma dâhilinde incelenen gazete tercümeleri için de büyük oranda doğrudur. Yani Osmanlı siyasetçisi, gazete veya başka kaynaklar üzerinden bu dönemde daha çok kendisini doğrudan ilgilendiren bilgilere odaklanmış vaziyettedir.

183 BOA, HAT, 139/5763.

184 Kütükoğlu, *Vekayinüvis: Makaleler*, 109, 137-138.

185 BOA, HAT, 267/15594; Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, IV Cilt, thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1998), III: 236-237; Kemal Beydilli, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, (İstanbul: Eren, 1997), 16, 34-35; Kahraman Şakul, “Osmanlılar Fransız İhtilaline Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan, (İstanbul: İSAM, 2010), 270.

bugüne kadar ihmal edilen gazetenin Osmanlı diplomasisi, istihbaratı ve bürokrasisinde “siyasi” bir bilgi kaynağı olarak yükselişi ile bürokratik-diplomatik teamüllerinde meydana getirdiği dönüşümleri incelemek mümkün olmuştur. Ayrıca gazete ile karşılaşma tecrübesinin, Osmanlı bilgi-üretim dağıtım süreçlerine hâkim zihniyette yaşattığı dönüşümlere dair bazı ipuçları da elde edilmiştir.

Buna göre Karlofça Antlaşması’nın beraberinde getirdiği yeni reel-politiğin çok taraflı diplomasiye geçişi icbar etmesi, Osmanlı siyasetçisinin siyasi bilgi kaynaklarını çeşitlendirmesini elzem kılmıştır. Bunun neticesinde XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Avrupa gazeteleri, Osmanlıların daimî siyasi/istihbarî bilgi kaynakları arasında yer almaya başlamıştır. Gazetelerin temin, takip ve tercümesinde bir önceki dönemin istihbarat kaynaklarının önemli bir rolü vardır. El yordamı ile ilerlendiği bu dönem, yavaş yavaş profesyonel bir sürece evrilmiştir. I. Abdülhamid’in ve sadrazamlarının şahsî temayülleri, Osmanlı bürokratlarının meselenin ehemmiyetini kavramaları ve nihayet Küçük Kaynarca Antlaşması’nın ağır sonuçları (1774) neticesinde yabancı gazetelerin takip, temin ve tercümeleri, Osmanlı bürokrasisinde sistemli hâle gelmiştir. Bu dönemde Avrupa gazetelerinin, Osmanlı Devleti’ni uluslararası platformda zor duruma düşürecek haberlere ağırlık vermeleri, düzenli takibi elzem kıldığı gibi, yabancı gazetelerin temin ve tercüme edildiği bir büronun kurulmasını da temin etmiştir.

Osmanlıların gazeteler ile hemhâl olması sırasında evraklara yansıyanlar, bu noktadaki Osmanlı zihniyet yapısına dair sınırlı da olsa bazı ipuçları sunmaktadır. Bu tarihlere kadar okyanus ticaretine bağımlı olmayan, yazılı muhalefet geleneğine, otorite eleştirisine ve güncel siyasi bilginin siyaset erbabı haricinde tedavülüne yabancı olan Osmanlılar nezdinde “gazete” menfi bir araçtır. Bununla birlikte bu dönemde Avrupa’da gazete üzerinden Devlet-i Aliyye’ye karşı adeta yeni bir cephe açılması, imparatorluk aleyhine haber neşrinin sıklaşması ve bunların kimi zaman diplomatik krizlere sebebiyet vermesi, Osmanlı siyasetçisindeki olumsuz algıyı pekiştirmiştir. Diğer yandan Osmanlıların sadece bu neviden haberlerle ilgilenmesi de bu algıyı beslemiş gibidir.

Böyle bir vasatta kapitalizmin bir aracı olarak yükselişe geçen gazete ile “ticari” değil, “siyasi” bir zeminde karşılaşan ve giderek artan şekilde yabancı gazetelerden istifade eden Osmanlı devlet ricalinin, bu yeni aracın çalışma şeklini, kısmî de olsa süratle kavradığı ve verdiği bilgileri güvenilir bulduğu görülmektedir. Fakat

gazeteyi sadece siyasi/istihbarî bilgi kaynağına indirgeyen Osmanlı siyasetçisinin, bu dönemde meseleyi bütünlüklü bir şekilde algılayamadığı, gazetenin Avrupa iç siyaseti ile dünya ticaretindeki yerini gözden kaçırdığı gözlemlenmektedir. Halbuki XVII. yüzyılda Peçuylu'nun bu bütünleşmeyi bir yere kadar okuduğu göz önüne alındığında Avrupa ahvâlini okumada dikkate değer bir daralma yaşandığı söylenebilir. Hasılı XVIII. yüzyılda gazeteye karşı geliştirilen menfi tavrın ardında cârî zihniyete dayalı ilkesel tutumlar ile gazetelerin Avrupalılar tarafından Osmanlılar aleyhine kullanımından doğan tepkisel yanlarının eş zamanlı bulunduğu dair bazı karineler mevcuttur.

Bu miyanda erken modern dönemdeki iki farklı dünyanın, bir yere kadar benzer ve paralel gelişmeler yaşamakla birlikte bir yerden sonra farklı zihniyetlerden doğan farklı gelişmeler yaşadığı görülmektedir. Eş zamanlı yaşanan benzer gelişmelerin ise birbirleri ile temas içinde olmakla birlikte farklı ihtiyaçların ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Neticede her “teceddüt” gibi matbaa ve gazete ile karşılaşma sırasında sahip olunan dünya görüşünün, karşılaşma zemininin, tanışma şeklinin, “teceddüdün” mahiyetinin, yeniliği algılama ve kullanma biçimine tesir ettiği söylenebilir. Zaman zaman kesişen noktaları olmakla birlikte bilgi üretim ve dağıtım süreçlerinde birbirinden farklı gelişen iki hikâyeye, tabiatıyla farklı yönlerde seyretmiştir. Bu da Osmanlı'ya dair meselelerin, “içeriden” bir okumaya tâbi tutulması gereğini hatırlattığı gibi, tarihî tecrübelerin “geç kalma/kalmama” gibi kolaycı yaklaşımlarla geçiştirilemeyecek kadar karmaşık süreçleri ihtiva ettiğini de ihsas etmektedir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

- AE.SABH.I., 12/1052.
- AE.SABH.I., 18/1544.
- AE.SABH.I., 19/1633.
- AE.SABH.I., 206/13749.
- AE.SABH.I., 365/25492.
- AE.SABH.I., 369/25815.

- AE.SABH.I., 370/25835.
- AE.SAMD.III, 222/21428.
- AE.SAMD.III, 232/22186.
- AE.SAMD.III, 232/22202.
- AE.SMHD.I., 258/21010.
- AE.SMHD.I., 33/1972.
- AE.SMHD.I., 93/6421.
- AE.SMST.III, 371/29410.
- AE.SOSM.III., 34/2417.
- BOA, A.DVNSMSR.MHM.d, D. 9, s. 1, Hüküm 1, 2; s. 21, Hüküm 33; s. 114, Hüküm 201.
- BOA, AE.SABH.I., 2/143.
- BOA, HAT, 139/5764.
- C..HR.. 35/1722.
- C..HR., 127/6320.
- C..HR., 35/1722.
- C..HR., 55/2737.
- C..HR., 66/3262.
- C..HR., 72/3554.
- C..HR., 88/4381.
- C..HR., 9/414.
- C..HR., 99/4950.
- C..MTZ. 5/232.
- HAT, 10/348A.
- HAT, 10/348K.
- HAT, 11/366.
- HAT, 138/5690.
- HAT, 139/5763.
- HAT, 141/5843-J.
- HAT, 141/5844-3.
- HAT, 1416/57870.
- HAT, 143/5969.
- HAT, 1430/58526.
- HAT, 1430/58538.
- HAT, 1430/58540.

- HAT, 1450/22.
- HAT, 1451/76.
- HAT, 22/1060.
- HAT, 23/1105.
- HAT, 232/12923.
- HAT, 26/1262.
- HAT, 26/1262-E.
- HAT, 324-D.
- İE.HAT., 5/489.
- TS.MA.e, 1137/24.
- TS.MA.e, 558/58.
- TS.MA.e, 559/66.
- TS.MA.e, 560/41.
- TS.MA.e, 560/81.
- TS.MA.e, 560/82.
- TS.MA.e, 585/38.
- TS.MA.e, 705/22.
- TS.MA.e, 705/31.
- TS.MA.e, 715/55.
- TS.MA.e, 716/46.
- TS.MA.e, 747/68.
- TS.MA.e, 804/114.
- TS.MA.e, 805/19.

2. KİTAPLAR

Abou-El-Haj, Rifa'at 'Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İstanbul: İmge Kitabevi, 2018.

Aksan, Virginia. *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi 1700-1783*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Babinger, Franz. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*. çev. Nedret Kuran Burçoğlu, Machiel Kiel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

Barthold, V.. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. yy.: Nev Yayinevi, 1962.

Beydilli, Kemal. *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985.

- Beydilli, Kemal. *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*. İstanbul: Eren, 1997.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Akdenizi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Braudel, Fernand. *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm: XV-XVIII. Yüzyıllar*. C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: Gece Yayınları, 1993.
- Briggs, Asa, Burke, Peter. *Medya'nın Toplumsal Tarihi: Gutenberg'ten İnternete*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Erkan Uzun, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2011.
- Burke, Peter. *Bilginin Toplumsal Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Çakır, Hamza. *Osmanlı'da Basın-İktidar İlişkileri*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2002.
- Dooley, Brendan, Baron, Sabrina A. (ed.). *The Politics of Information in Early Modern Europe*. London&New York: Routledge, 2001.
- Ebû Sehl Numan Efendi. *Tedbirât-ı Pesendide*. haz. Ali İbrahim Savaş, Ankara: TTK, 1999.
- Ebûbekir Râtib Efendi. *Nemçe Sefâretnâmesi*. haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge: Cambridge Press, 1979.
- El-Cebertî, Abdurrahman bin Hasan. *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcîm ve'l-Ahbâr*. thk. Abdürrahim A. Abdürrahim, C. III, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1998.
- Emecen, Feridun M.. *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Findley, Carter V.. *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Bâb-ı Âli 1789-1922*. İstanbul: Alfa, 2019.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Gazeteciliği*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Matbaacılığı*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1939.
- Ghobrial, John-Paul. *Fısıldaşan Şehirler: 17. Yüzyılda İstanbul, Londra ve Paris Arasında Bilgi Akışı*. çev. Kahraman Şakul, İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Giridî Ahmed Resmî Efendi. *Hulâsatü'l-İtibâr*. Dersaadet: Mühendisyan Matbaası, 1286.
- Gürkan, Emrah Safa. *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*. İstanbul: Kronik, 2017.

- Hattox, Ralph S.. *Kahve ve Kahvehaneler*. çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Heise, Ulla. *Kahve ve Kahvehane*. Ankara: Dost Kitabevi, 2001.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, 2010.
- Kütükoğlu, Bekir. *Vekayinüvis: Makaleler*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1994.
- Lewis, Bernard. *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*. çev. İhsan Durdu, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- McCusker, John J., Gravesteijn, Cora. *The Beginnings of Commercial and Financial Journalism*. Amsterdam: Neha, 1991.
- McLuhan, Marshall. *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*. çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2001.
- Ong, Walter. *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü'nün Teknolojikleşmesi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2020.
- Peçevi İbrahim Efendi. *Tarih-i Peçevî*. önsöz ve indeks Fahri Ç. Derin, Vahit Çabuk, İstanbul: Enderun, 1980.
- Pettegree, Andrew. *Haberin Ortaya Çıkışı: Dünyanın Haberleşme Süreci*. çev. Ecem Mutludoğan, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2022.
- Râşid Mehmed Efendi. *Târîh-i Râşid ve Zeyli*. 3 Cilt, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni: 1726-1746*. İstanbul: Yeditepe, 2016.
- Sarıcaoğlu, Fikret. *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Şakul, Kahraman. *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Şen, Adil. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizami'l-Ümem*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997.
- Toderini, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: YKY, 2018.
- Turan, Namık Sinan. *İmparatorluk ve Diplomasinin Osmanlı Diplomasininin İzinde*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi -1-*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1966.

Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*. Ankara: TTK, 2003.

Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. C. VI, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe, 2011.

3. MAKALELER VE TEZLER

Abou-el-Hajj, Rifa’at A.. “Karlofça’da Osmanlı Diplomasisi 1.” çev. Yasemin Saner Gönen, *Tarih ve Toplum* 191 (Kasım 1999): 38-44.

Agoston, Gabor. “Enformasyon, İdeoloji ve Emperyal Siyasetin Sınırları: Osmanlı-Habsburg Rekabeti Bağlamında Osmanlı Büyük (Grand) Stratejisi.” *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, 105-142. İstanbul: Timaş, 2011.

Aksan, Virginia. “Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century.” *Archivum Ottomanicum* XI (1986): 5-16.

Akyılmaz, Sevgi Gül. “Reis-ül Küttâb ve Osmanlı Hariciye Nezaretinin Doğuşu.” Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.

Balcı, Sezai. “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık.” *Osmanlı Diploması Tarihi: Kurumları ve Tatbiki*, M. Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran (ed.), 39-94. Ankara: Altınordu Yayınları, 2018.

Baron, Sabrina A.. “The Guises of Dissemination in Early Seventeenth Century England.” *The Politics of Information in Early Modern Europe*, Brendan Dooley&Sabrina A. Baron (ed.), 41-56. London&Newyork: Routledge, 2001.

Berridge, G. R.. “Diplomatic Integration with Europe before Selim III.” *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), 116-130. Hampshire: Palgrave Macmillan 2004.

Bevilacqua, Alexander, Pfeifer, Helen. “Turquerie: Culture in Motion 1650-1750.” *Past and Present* 221 (Nov. 2013): s. 75-118.

Beydilli, Kemal. “Müteferrika ve Osmanlı Matbaası: 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyât.” *Tarih ve Toplum* 128 (Ağustos 2004): 44-65.

Binark, İsmet. “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtimaî-Ruhî Sebepleri.” *VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, 1299-1319. Ankara: TTK, 1981.

Bostan, İdris. “Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Üssü: XVIII. Yüzyılda Mısır İskenderiyesi.” *Abdülkadir Özcan’a Armağan: Tarihin Peşinde Bir Ömür*, Hayrünnisa Alan, Ömer İşbilir vd. (ed.), 571-586. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Conrad, Sebastian. “Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique.” *American Historical Review* 117/4 (October 2012): 999-1027.

- Deniz, Derya. "Reisülküttâb Râmi Mehmed Efendi'nin Sulhnâmesi: Vekâyi'-i Musâlaha." Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- Efdaledin. "Memâlik-i Osmâniyye'de Tıbâatin Kıdemi." *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* 40 (1 Teşrin-i Evvel 1332): 242-249.
- Eldem, Edhem. "Amerika'yı Keşfetme(me)nin Yolları." *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 18 (Güz 2021): 125-150.
- Eldem, Edhem. "On Sekizinci Yüzyıl ve Değişim." *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı* 19 (1999): 189-199.
- Emecen, Feridun M.. "Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve "Lale Devri" Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme." *Osmanlı Araştırmaları* LII (2018): 79-98.
- Horata, Osman. "Esrar Dede'nin "Lügat-i Talyan" Tercümesi." *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları* 2000/1: 73-86.
- Hurewitz, J. C.. "Ottoman Diplomacy and the European State System." *The Middle East Journal* 15/2 (Spring 1961): 141-152.
- Itzkowitz, Norman. "Eighteenth Century Ottoman Realities." *Studia Islamica* XVI (1962): 73-94.
- Kürkçüoğlu, Ömer. "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy." *Ottoman Diplomacy Conventional or Unconventional?*, Nuri Yurdusev (ed.), 131-151. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004.
- Mihai, Maxim. "Kantemiroğlu (Dimitrie Cantemir)." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 320-322.
- Naff, Thomas. "Ottoman Diplomatic Relations with Europe in the Eighteenth Century: Patterns and Trends." *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff, Roger Owen (ed.), 88-107. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- Neumann, Cristoph K.. "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyasında Kitap Yazmak ve Okumak." *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 1 (Bahar 2005): 51-76.
- Orhonlu, Cengiz. "Tercüman." *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 12/1: 175-181.
- Özcan, Abdülkadir. "Humbaracı Ahmed Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18: 351-353.
- Özcan, Abdülkadir. "Karlofça -2-." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 504-507.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Karavezir Mehmed Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24: 477-478.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Osmanlı Muhalefet Geleneğinde Yeni Bir Dönem: İlk Siyasi Bildiriler." *TTK Belleten*, C. LXIV, Sayı 241, (Aralık 2000): 901-920.

Sariyannis, Marinos. “The Limits of Going Global: The Case of Ottoman Enlightenment(s).” *History Compass* 18/9 (September 2020): 1-13.

Şakul, Kahraman. “Osmanlılar Fransız İhtilâli’ne Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması.” *Nizam-ı Kadîmden Nizâm-ı Cedîde: III. Selim ve Dönemi*, Seyfi Kenan (ed.), 255-313. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Yaycıoğlu, Ali. “Karlofça Ânı: Osmanlı İmparatorluğu 18. Yüzyıla Nasıl Başladı?” *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 18 (Güz 2021): 8-56.

